

JURIDISKA FAKULTETEN

VID LUNDS UNIVERSITET

Erik Forsberg

Stöd och service eller skuld och klander?

Rättsliga förhållningssätt till personer med intellektuell funktionsnedsättning

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet

30 högskolepoäng

Handledare: Sverker Jönsson

Termin: HT23

Innehåll

Summary	4
Sammanfattning	5
Förkortningar	6
1 Inledning	2
1.1 Bakgrund	2
1.2 Syfte och frågeställningar	3
1.3 Forskningsläge	3
1.4 Avgränsningar	4
1.5 Metod, perspektiv och material	5
1.6 Disposition	6
2 Intellektuell funktionsnedsättning	7
2.1 Diagnosticeringskriterier enligt DSM-5	7
2.1.1 Svårighetsgrader	8
2.1.1.1 Lindrig	8
2.1.1.2 Medelsvår	8
2.1.1.3 Svår	9
2.1.1.4 Mycket svår	9
2.2 Funktionsnedsättningens implikationer för individen	9
3 Ställning som rättssubjekt	12
3.1 Funktionshinderkonventionen	12
3.2 Nationell rätt	13
3.2.1 Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade ..	14
3.2.2 Rättshandlingsförmåga	16
4 Straffteoretiska utgångspunkter	18
4.1 Prevention eller vedergällning?	18
4.2 Konformitets- och skuldprincipen	20
4.3 Fri vilja eller determinism?	21
4.3.1 Intellektuell funktionsnedsättning och fri vilja	22
4.4 Straffmyndighet	23
4.5 Tillräknelighet	24
4.5.1 Tillräknelighetskravets avskaffande	25
4.5.2 Föreslagna reformer	26
4.6 Sammanfattning	29
5 Straffrättsliga implikationer	31
5.1 Skuldfrågan	31
5.2 Åtalsunderlåtelse	34

5.2.1	Allmänt eller enskilt intresse.....	34
5.2.2	Psykiatrisk vård eller insatser enligt LSS	35
5.2.3	Tillämpning i praktiken.....	36
5.3	Förundersökningsbegränsning.....	37
5.4	Straffmätning	37
5.4.1	Förmildrande omständigheter	38
	5.4.1.1 <i>Punkten 2 - psykisk störning</i>	38
5.4.2	Billighetsskäl.....	39
	5.4.2.1 <i>Påföljdseftergift</i>	41
5.5	Påföljdsvalet	41
5.5.1	Fängelseförbudet.....	41
5.5.2	Överlämnande till rättspsykiatrisk vård	43
6	Analys och slutsatser	47
	Bilaga A	51
	Källförteckning	52
	Rättsfallsförteckning	55

Summary

The societal conditions for individuals with intellectual disabilities have evolved dramatically over the past century. The approach that during the earlier parts of the 20th century led to practices such as institutionalization and sterilization has by now been replaced by an approach that to a higher extent is based upon the affirmation of basic human rights. This shift in approach has resulted in legislation that aims to provide the support that is needed to grant this part of the population reasonable living conditions. This support entails concrete measures such as assisted living, adapted occupational activities and extensive personal assistance.

As such, the context of public law provides ample indications as to the legal status of this group compared to the general population. However, the conditions are not as obvious within the context of criminal law. This is partly because individuals with intellectual disabilities are generally dealt with within parts of criminal law that targets a much broader group of offenders with a large variance of mental disorders.

The relationship between abnormal mental states and criminal responsibilities has been the subject of extensive debate for some time, a debate that typically involves the question of reintroduction of sanity as a prerequisite for criminal liability. However, this debate can be said to be lacking specific considerations regarding individuals with intellectual disabilities.

This essay examines the conditions for individuals with intellectual disabilities within current criminal law, and whether the current system provides a reasonable level of adaptation. The conclusion in this regard is that the current legal framework does provide certain mechanisms to take intellectual disability in consideration during the proceedings. However, these mechanisms are found to be insufficient, which in many cases results in negative outcomes when individuals with intellectual disabilities are subjected to the intervention of the criminal justice system.

The essay also examines whether current public and criminal law exhibits differences in perspective regarding individuals with intellectual disabilities. The conclusion is that there are significant differences in perspective between these legal domains, a discrepancy that appears unjustified and that leads to negative outcomes for individuals with intellectual disability as well as the credibility of the criminal justice system.

Sammanfattning

De samhälleliga förhållandena för personer med intellektuell funktionsnedsättning har under det senaste seklet utvecklats dramatiskt. Det förhållningssätt som under tidigare delen av 1900-talet ledde till institutionalisering och sterilisering har numera ersatts av ett förhållningssätt som i större utsträckning utgår från humanitet och ett bejakande av mänskliga rättigheter. Det moderna synsättet har gett upphov till lagstiftning som syftar till att förse personkretsen med stöd som möjliggör att de så långt som möjligt kan leva som andra. Mer konkret innebär detta en tillgång till diverse stödåtgärder som exempelvis särskilt boende, daglig verksamhet och personlig assistans.

Inom den offentlighetsrättsliga kontexten ges alltså tämligen tydliga besked om personkretsens rättsliga ställning jämfört med befolkningen i övrigt. I det straffrättsliga sammanhanget är emellertid förutsättningarna inte lika uppenbara. Detta följer bland annat av att personer med intellektuell funktionsnedsättning generellt hanteras inom ramen för straffrättsliga regler som omfattar en långt mycket bredare krets av lagöverträdare med olika typer av avvikande psykiska tillstånd.

Vilken relevans sådana avvikande psykiska sinnestillstånd har i förhållande till straffansvaret har under en längre tid varit föremål för debatt, som ofta tar sikte på frågan om svensk rätt återigen bör förse med ett krav på tillräcklighet som en förutsättning för straffansvar. Särskilda överväganden avseende intellektuell funktionsnedsättning har emellertid inte förekommit i denna debatt i någon större utsträckning.

I förevarande uppsats utreds de straffrättsliga förhållandena för personer med intellektuell funktionsnedsättning, samt huruvida rådande ordning innebär en adekvat anpassning sett till personkretsens särskilda förutsättningar. Slutsatsen i denna del är att gällande rätt innehåller vissa möjligheter att beakta en intellektuell funktionsnedsättning i samband med den straffrättsliga bedömningen. Dessa möjligheter ter sig emellertid inte tillräckliga vilket i många fall leder till missförhållanden när en person med intellektuell funktionsnedsättning blir föremål för ett straffrättsligt ingripande.

Framställningen undersöker också om det utifrån de offentlighetsrättsliga respektive straffrättsliga regelverken kan urskiljas skillnader i synsätt på den aktuella personkretsen. Slutsatsen är att det förekommer väsentliga skillnader i synsätt mellan de olika rättsområdena, en diskrepans i förhållningssätt som ter sig omotiverad och har negativa konsekvenser för såväl personkretsen som straffsystemets trovärdighet.

Förkortningar

ADHD	Attention Deficit Hyperactivity Disorder
APA	American Psychiatric Association
BrB	Brottsbalk (1962:700)
DSM-5	Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth edition
HD	Högsta domstolen
HSL	Hälso- och sjukvårdslag (2017:30)
JO	Justitieombudsmannen
LPT	Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LSS	Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalk (1942:740)
RåR	Riksåklagarens riktlinjer
SOU	Statens offentliga utredningar

1 Inledning

1.1 Bakgrund

De rättsliga och sociala förutsättningarna för personer med intellektuell funktionsnedsättning har historiskt varit föremål för omfattande förändringar i takt med att synen på personkategorins rättigheter och behov utvecklats. Det samtida förhållningssättet med utgångspunkt i stöd och service står i stor kontrast till hur bemötandet såg ut i början av förra sekelskiftet som i princip utelämnade bejakandet av personkategorins rättigheter och välbefinnande. Den offentligrättsliga regleringen är idag tydligt förankrad i uppfattningar om allmängiltiga mänskliga rättigheter, och därutöver i personkretsens särskilda rättigheter som kommit till uttryck i rättsliga instrument som Funktionshinderskonventionen. Enligt rådande ordning har den enskilde en mängd konkreta rättigheter som bland annat innebär att en enskild med intellektuell funktionsnedsättning är berättigad till olika former av stöd och anpassning i den mån det behövs för att denne ska kunna leva som andra.

I den straffrättsliga kontexten finns däremot inte ett motsvarande särskilt hänsynstagande till denna avgränsade grupp av medborgare. Efter tillräknelighetskravets avskaffande är förutsättningarna för det straffrättsliga ingripandet i princip likvärdigt med det som gäller för övriga medborgare.

Rättsläget har under årens lopp blivit föremål för kritik i såväl media som i den rättspolitiska debatten. Radioprogrammet Kaliber sände under 2021 en dokumentärserie med titeln ”Dömd utan att förstå” som belyste olika aspekter av den straffrättsliga hanteringen av personer med intellektuell funktionsnedsättning, från rättsprocessens inledande skeden till verkställigheten. Utifrån en granskning av domar identifieras flera fall där personer med mental kapacitet som motsvarar ett barn i lågstadieåldern genomgår en straffrättslig process och sedermera döms för brott, trots att de saknar förståelse för såväl rättsprocessens innebörd som själva anklagelsen om den brottsliga gärningen. Dokumentären skildrar också hur lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning döms till fängelse eller överlämnas till rättspsykiatrisk vård på obestämd framtid, trots de nämnda påföljdsalternativen saknar anpassningar för dessa individers särskilda behov.¹

De förhållanden som uppmärksammades i dokumentären återfinns också i den politiska debatten om ett återinfört tillräknelighetskrav, som pågått löpande sedan avskaffandet under mitten av 60-talet. Som ett exempel i närtid kan nämnas en skrivelse där dåvarande justitieminister Morgan Johansson tillfrågas vilka åtgärder regeringen avser att vidta för att bättre anpassa sy-

¹ Kaliber, 2021.

stemet med påföljd och vård för personer med intellektuell funktionsnedsättning, som till följd av en mental nivå motsvarande ett barns saknar ansvarsförmåga.² Det inledande stycket i Morgan Johanssons svar sammanfattar situationen tämligen väl:

”Frågan om hur personer med allvarliga psykiska störningar och intellektuella funktionsnedsättningar ska hanteras i straffsystemet är komplex.”³

Ämnet är onekligen mångfacetterat och komplext till en sådan grad att såväl den rättspolitiska debatten som gällande rätt på området ter sig fragmentarisk och svårnavigerad, vilket också påkallar att saken ytterligare uppmärksammas.

1.2 Syfte och frågeställningar

Personer med intellektuell funktionsnedsättning utgör en relativt väldefinierad grupp som har annorlunda rättsliga och sociala förutsättningar jämfört med befolkningen i övrigt. Den övergripande intentionen är att granska det straffrättsliga förhållningssättet till lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning, samt hur det straffrättsliga ingripandet förhåller sig till personkretsens särskilda förutsättningar och skyddsbehov. Detta aktualiserar också en ansats att föra in mer specifika perspektiv på intellektuell funktionsnedsättning i den bredare frågan om straffrättslig tillräknelighet. Ett ytterligare syfte är att utreda och analysera eventuella skillnader i förhållningssätt mellan den straffrättsliga och den offentligrättsliga kontexten. Framställningens angivna syften ger upphov till följande konkreta frågeställningar.

- I vilken utsträckning får förekomsten av en intellektuell funktionsnedsättning straffrättsligt genomslag?
- Är detta genomslag proportionerligt i förhållande till personkretsens egenskaper och förutsättningar?
- Står det straffrättsliga förhållningssättet till personkretsen i överensstämmelse med det offentligrättsliga?

1.3 Forskningsläge

Frågeställningar avseende ansvarsförmågans gränser får anses vara av central betydelse för den straffrättsligt orienterade rättsvetenskapen. Detta förhållande återspeglas i en mycket rikhaltig forskning på området som över tid

² Skriftlig fråga 2020/21:2822 Rättspsykiatrisk vård för personer med intellektuell Funktionsnedsättning av Pia Steensland (KD).

³ Svar på skriftlig fråga 2020/21:2822 besvarad av Justitie- och migrationsminister Morgan Johansson (S).

bidragit med en uppsjö av olika perspektiv och infallsvinklar. Den något snävare frågan om hur vissa psykiska tillstånd påverkar ansvarsförmågan och hur detta bör hanteras rättsligt har också gjort ett gott och rätt stort avtryck i de vedertagna rättskällorna.

De straffrättsliga komponenterna i denna framställning ansluter sig särskilt till diskussionen om tillräknelighet inom svensk straffrätt. Denna diskussion har varit tämligen aktiv över en längre tid vilket sannolikt kan härledas bland annat till flera uppmärksammade avgöranden i Högsta domstolen och därutöver ett antal mindre framgångsrika reformförslag som lagts fram under de senaste årtiondena. Frågan om tillräknelighet har därmed också fått erforderlig genomlysning inom rättsvetenskaplig doktrin av ett flertal olika aktörer som bidragit med egna perspektiv och infallsvinklar. Relevanta exempel i närtid är bland annat Bennets avhandling ”Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd” samt Borgeke & Forsgrens ”Att bestämma påföljd för brott”.

Den förhållandevis rikhaltiga rättsvetenskapliga forskningen tar emellertid nästan uteslutande sin utgångspunkt i den större gruppen av lagöverträdare som faller in under det straffrättsliga paraplybegreppet allvarlig psykisk störning, ett begrepp som omfattar ett brett spektrum av psykiska tillstånd med väsentliga inbördes skillnader. Den specifika undergruppen personer med intellektuell funktionsnedsättning har emellertid inte figurerat i den rättsvetenskapliga forskningen i särskilt stor utsträckning. Förhållandena för personkretsen har däremot i viss utsträckning studerats inom psykiatrforskningen. Från svenskt håll kan särskilt nämnas Edberg som genomfört ett antal studier inom området.

Forskningsläget kan sammanfattas enligt det följande. Det finns vissa relevanta bidrag inom psykiatrforskningen avseende den straffrättsliga innebörden av intellektuell funktionsnedsättning, som kan ges ytterligare substans genom en integrering av vissa rättsvetenskapliga perspektiv. Därutöver kan den befintliga rättsvetenskapliga materian med fördel kompletteras med ett något snävare perspektiv på de skillnader som olika typer av psykiska tillstånd aktualiserar. Intellektuell funktionsnedsättning ter sig särskilt intressant i förhållande till detta syfte, inte minst till följd av att det är fråga om en grupp som försetts med en mängd lagstadgade särskilda rättigheter som potentiellt kan bidra med vissa perspektiv vid granskningen av de rent straffrättsliga förhållandena.

1.4 Avgränsningar

Trots att flera andra psykiska tillstånd har liknande effekter och aktualiserar snarlika rättsliga frågeställningar har analysen begränsats till att enbart omfatta intellektuell funktionsnedsättning. Skälet till detta är att det aktuella psykiska tillståndet, till skillnad från merparten av psykiska störningar, tydligt omfattas av den särskilda rättighetslagstiftning som delvis ligger till

grund för analysen. Vissa övriga psykiska tillstånd omnämns emellertid i korthet till följd av att de i den rättsliga materialen behandlas tillsammans med intellektuell funktionsnedsättning, vilket påkallar ett uppmärksammande i den mån det bidrar med ytterligare perspektiv i förhållande till den aktuella personkretsen.

De straffrättsliga förhållandena utgör den centrala utgångspunkten. Som tidigare nämnts kompletteras denna utgångspunkt med vissa nedslag i offentligrättslig reglering, då detta bedömts vara relevant i förhållande till framställningens angivna syften. Personkretsens förutsättningar i förhållande till andra rättsområden har däremot lämnats därhän.

Omfattningen av framställningens beskrivningar av vissa straffrättsliga bestämmelser och dess tillämpning har begränsats i proportion till de behov som angivna syften och frågeställningar aktualiserar. Mot bakgrund av den relativt omfattande befintliga doktrinen inom området görs således inga anspråk på en mer uttömmande redogörelse för, eller analys av, de mer intrikata aspekterna avseende tillämpningen av gällande rätt. För vidare förkovran hänvisas i denna del särskilt till de verk som omnämns i materialavsnittet nedan.

1.5 Metod, perspektiv och material

Tillgodoseendet av framställningens syften förutsätter en redogörelse för relevanta delar av gällande rätt, vilket har föranlett bruket av den rättsdogmatiska metoden. Den rättsdogmatiska metoden är ett väletablerat redskap för att rekonstruera och återge en viss rättslig företeelse baserat på det material som följer av rättskälleläran. Beskrivningen av gällande rätt har således företagits med utgångspunkt i material som lagstiftning, förarbeten, rättspraxis och doktrin.⁴

Delar av framställningens syften kan emellertid inte uppfyllas enbart inom ramen för den rättsdogmatiska metoden. Framställningen tar sin huvudsakliga utgångspunkt i ett straffrättsligt perspektiv som kompletteras med nedslag i vissa offentligrättsliga förhållanden. Syftet med denna ordning är att åstadkomma en skildring av det mer övergripande helhetsintryck som personkategorin får i mötet med det allmänna. Detta perspektiv följer av premissen att det allmänna trots sin skala och rättsliga bredd uppfattas som en enhet av den enskilde, en enhet vars trovärdighet och legitimitet påverkas av i vilken utsträckning den framstår som konsekvent och tydlig respektive splittrad, motsägelsefull och fragmenterad. Den rättssociologiska metoden ter sig ändamålsenlig i förhållande till sådana perspektiv, i synnerhet vid granskningen av eventuella skillnader i förhållningssätt över olika rättsområden. Metoden beaktar såväl samhällsvetenskapliga som rättsvetenskapliga

⁴ Nääv & Zamboni, 2018, s. 21 f.

aspekter och kan vid en jämförelse med rättsdogmatiken sägas vara mer teoretiskt än normativt orienterad. Metoden anlägger ett externt perspektiv på rättsliga företeelser vilket möjliggör en analys som utöver rättens faktiska tillämpning också befattar sig med dess tänkbara konsekvenser och orsaker.⁵

Därutöver har den rättsanalytiska metoden tagits tillvara, framför allt som ett komplement till rättsdogmatiken. Denna metod medger större frihet vid formuleringen av problemställningar och tillåter i högre utsträckning kritisk och normativ analys.⁶ Det förekommer också vissa rättsfilosofiska inslag som framför allt tjänar till att understödja de rättsanalytiska och rättssociologiska ansatserna.

Av den metodologiska bredden följer också en bredd avseende material. De rättsdogmatiska komponenterna utgår från relevant lagstiftning och dess förarbeten, i synnerhet brottsbalken och LSS. Ytterligare perspektiv har också inhämtats från den rättsvetenskapliga doktrinen, där det finns skäl att särskilt nämna "Tillräknelighet" av Radovic, "Straffansvar vid atypiska sinness tillstånd" av Bennet samt "Att bestämma påföljd för brott" av Borgeke & Forsgren. Det rättsfilosofiskt orienterade tankegodset kan härledas till bland annat "Neuroscience, Free Will, and Criminal Responsibility" av Morse samt "The Folk Psychology of Free Will" av Caruso.

Granskningen av de straffrättsliga förutsättningarna och förhållandena för personer med intellektuell funktionsnedsättning har företagits med särskild utgångspunkt i två psykiatriska studier av Edberg m.fl. samt fallstudien "Crime and victimisation in people with intellectual disability" av Fogden m.fl.

1.6 Disposition

Inledningsvis ges en översiktlig redogörelse för innebörden av intellektuell funktionsnedsättning i kapitel 2. Därefter behandlas funktionsnedsättningens relevans avseende individens ställning som rättssubjekt i kapitel 3, med huvudsaklig utgångspunkt i LSS. I kapitel 4 redogörs för vissa relevanta straffteoretiska utgångspunkter samt i viss mån deras respektive rättsfilosofiska bakgrund. I kapitel 5 kartläggs de befintliga mekanismer som i olika utsträckning medger ett beaktande av en intellektuell funktionsnedsättning vid en straffrättslig bedömning. Avslutningsvis presenteras i kapitel 6 en analys av vad som framkommit i kapitel 2-5 samt de slutsatser som följer av analysen.

⁵ Nääv & Zamboni, 2018, s. 209 ff.

⁶ Nääv & Zamboni, 2018, s. 24 ff.

2 Intellektuell funktionsnedsättning

Med intellektuell funktionsnedsättning avses generellt reducerad intellektuell kapacitet och därmed förknippade svårigheter att självständigt ombesörja den dagliga livsföringen. Begreppet är mångfacetterat och dess mer specifika innebörd kan variera beroende på vilken kontext det förekommer i. Det är påkallat att inledningsvis ge en klar definition av tillståndet i syfte underlätta utredningen av dess rättsliga relevans. Förevarande avsnitt redogör således för innebörden av intellektuell funktionsnedsättning och hur tillståndet påverkar individen. Detta sker utifrån en beskrivning av tillståndet så som det uppenbarar sig inom den medicinska vetenskapen, med utgångspunkt i dess vedertagna diagnoskriterier. Därefter följer en djupare redogörelse för tillståndets mer konkreta påverkan på individen och dennes förutsättningar i olika sammanhang.

2.1 Diagnostiseringskriterier enligt DSM-5

”Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth edition” (DSM-5) är ett välanvänt redskap i arbetet med att klassificera och diagnosticera olika typer av psykisk ohälsa. Manualen utvecklas och publiceras av den amerikanska organisationen American Psychiatric Association (APA) och har ett världsomspännande inflytande på såväl praktik som forskning inom det psykiatriska området. Inflytandet är inte begränsat enbart till den medicinska disciplinen utan är också relevant i den straffrättsliga kontexten, till följd av att det ibland är nödvändigt att fastställa förekomsten av ett visst psykiskt tillstånd hos en part i en process. I det följande redovisas de diagnostiseringskriterier som används för att fastställa en intellektuell funktionsnedsättning, i huvudsak utifrån hur dessa beskrivs i DSM-5.

Intellektuell funktionsnedsättning förekommer hos ungefär 1% av befolkningen och omfattar intellektuella och adaptiva nedsättningar av bland annat de konceptuella, sociala och praktiska förmågorna. Tillståndet diagnostiseras utifrån följande kriterier:⁷

- A. Nedsättning av den intellektuella förmågan inom bland annat områdena problemlösning, abstrakt tänkande, omdöme och planering. Kriteriet uppfylls genom en kombination av standardiserade intelligenstagningar och en klinisk bedömning.
- B. Nedsättning av adaptiv funktionsförmåga som leder till svårigheter att uppfylla förväntad utveckling avseende självständighet och socialt ansvarstagande. Individen behöver mer eller mindre omfattande

⁷ DSM-5, 2013, s. 39.

stöd för att lyckas med kommunikation, socialt deltagande samt självständigt boende.

C. Nedsättningarna visar sig under utvecklingsperioden.⁸

2.1.1 Svårighetsgrader

Intellektuell funktionsnedsättning kan variera över ett tämligen brett spektrum avseende svårighetsgrad. I DSM-5 sorteras tillståndet in under fyra grader – lindrig, medelsvår, svår och mycket svår – som också är försedda med egna diagnosticeringskriterier.⁹

2.1.1.1 *Lindrig*

En lindrig intellektuell funktionsnedsättning kännetecknas av svårigheter på det akademiska området i form av en reducerad förmåga till att läsa och skriva. Även förmågan att behärska abstrakta koncept som tid och pengar är nedsatt. En vuxen med denna grad av funktionsnedsättningen behöver stöd för att kunna uppfylla de förväntningar som uppställs på åldersgruppen bland annat avseende uppgifter som kräver abstrakt tänkande och exekutiv förmåga.

Det förekommer svårigheter med att läsa av sociala signaler och individen kan till följd av därmed förknippad godtrogenhet ha en ökad risk att bli manipulerad av sin omgivning.¹⁰

2.1.1.2 *Medelsvår*

En medelsvår intellektuell funktionsnedsättning är förknippad med märkbart reducerade konceptuella förmågor under hela utvecklingsperioden. Inlärningsförmågan är påtagligt begränsad vilket märks tydligt under skolåren och även senare i livet. Individen är i behov av stöd för att ombesörja grundläggande vardagliga bestyr.

Inom den sociala domänen uppvisar individen markanta svårigheter avseende kommunikation och relationsbyggande jämfört med jämnåriga. Med stöd kan individen lyckas bygga meningsfulla relationer, och i vissa fall även nå framgång med romantiska sådana. Avseende rent praktiska sysslor har individen viss kapacitet att sköta vardagliga sysslor så som kosthållning, påklädning och hygien. Självständighet i dessa aktiviteter förutsätter dock en längre inlärningsperiod och kan ändå komma att kräva påminnelser och stöd. Individen har viss möjlighet att komma ut på arbetsmarknaden, men detta förutsätter enklare typer av arbeten som anpassas efter funktionsnivån

⁸ DSM-5, 2013, s. 33.

⁹ DSM-5, 2013, s. 35.

¹⁰ DSM-5, 2013, s. 36.

i kombination med konsekvent stöttning från omgivningen i det löpande arbetet.¹¹

2.1.1.3 Svår

Individen har en kraftigt reducerad förmåga att utveckla kognitiva färdigheter. Det föreligger också stora svårigheter att förstå skriftspråk och mer abstrakta koncept så som pengar, tid och kvantitet. Individen behöver omfattande stöd för all problemlösning. Individen har en påtagligt reducerad kommunikationsförmåga i form av bland annat ett begränsat ordförråd. Tal kan innefatta enstaka ord eller fraser, kommunikationen stöttas därutöver genom kroppsspråk.

Individen behöver stöttning i alla vardagliga aktiviteter så som mat, påklädning, hygien och toalettbesök. Därutöver krävs ständig tillsyn. Individen saknar förmåga att fatta beslut baserat på sitt eget eller andras välbefinnande. Maladaptivt agerande i form av exempelvis självskadebeteende förekommer.¹²

2.1.1.4 Mycket svår

Individen saknar färdigheter avseende abstrakta processer och har således en kognitiv förmåga som enbart omfattar det som ryms i den rent fysiska världen. Det kan förekomma viss visuospacial förmåga, men till följd av begränsad motorik och perception förekommer svårigheter att utöva praktisk användning av fysiska saker.

Kommunikationsförmågan ter sig mycket begränsad och avser i princip endast icke-verbala signaler om önskemål avseende egna basala behov. Individen kan trots detta knyta an till sin omgivning på ett känslomässigt plan, men saknar de färdigheter som krävs för att på ett adekvat sätt delta i sociala aktiviteter.

Individen är fullständigt beroende av andra i det vardagliga livets samtliga aktiviteter, inklusive upprätthållandet av egen säkerhet och välbefinnande. Vid avsaknad av övriga fysiska funktionsnedsättningar kan individen i viss utsträckning delta i vardagliga sysslor, som exempelvis att duka inför en stundande måltid. Även vid denna svårighetsgrad förekommer maladaptiva beteenden hos en icke-ringa minoritet.¹³

2.2 Funktionsnedsättningens implikationer för individen

¹¹ DSM-5, 2013, s. 37.

¹² DSM-5, 2013, s. 37.

¹³ DSM-5, 2013, s. 37.

De diagnosticeringskriterier som redovisats ovan ger en grundläggande förståelse för hur olika grader av intellektuell funktionsnedsättning påverkar individen. Kriterierna är emellertid utformade som ett redskap för den rent medicinska bedömningen och ger således inte någon mer djupgående uppfattning om vad tillståndet innebär och vilka utmaningar det faktiskt aktualiserar i olika sammanhang. Framställningen diskuterar funktionsnedsättningens innebörd i den straffrättsliga kontexten och tjänas därför väl av en vidare beskrivning av tillståndets implikationer ur ett mer konkretiserat och allmänmänskligt perspektiv, bortom det rent medicinska. Detta underavsnitt avser att ge en lite djupare inblick i hur diagnosen påverkar individen, särskilt i förhållande till olika moment i ett straffrättsligt förfarande.

Innebörden av tillståndets olika svårighetsgrader kan illustreras ytterligare genom uppskattningar av IQ samt utvecklingsgrad uttryckt i ungefärlig jämförlig mental ålder. En lindrig intellektuell funktionsnedsättning anses vara förknippad med ett IQ under 70, måttlig med IQ mellan 35 och 50 och en ålder på 6 till 8 år, svår med IQ mellan 20 och 35 och en ålder på 3 till 5 år. En mycket svår intellektuell funktionsnedsättning innebär i regel IQ under 20 och en uppskattad ålder på 0 till 2 år. Det bör tilläggas att verkligheten ter sig mer komplex än vad dessa något förenklade uppskattningar ger sken av och bör därmed inte ses som definitiva, uttömmande och allmängiltiga utan snarare som rent illustrativa exempel. I enskilda fall förändras bilden utifrån en mängd variabler, bland annat individens personliga förutsättningar samt graden av stöd och krav från omgivningen.¹⁴ Dessa grova uppskattningar av tillståndet är emellertid trots viss trubbighet en givande utgångspunkt för framställningens syften, inte minst med tanke på att mognadsgrad mätt i ålder har ansetts vara så straffrättsligt relevant att det gett upphov till en egen straffbarhetsbetingelse – straffmyndighet – som diskuteras vidare i avsnitt 4.4.

Intellektuell funktionsnedsättning är förknippat med brister avseende inkodning, lagring och återgivning av minnen. Detta förhållande blir relevant i samband med en straffrättslig process, där förmågan att ta fram korrekta minnesbilder från ett visst händelseförlopp ofta är av central betydelse. Flera studier har visat att individer med funktionsnedsättning har en större benägenhet att påverkas av omgivningen. I den straffrättsliga kontexten kan en sådan suggestibilitet påverka förutsättningarna för att hålla rättssäkra och fruktbara förhör. Utsagor från personkategorin kan förändras kraftigt beroende på en mängd variabler, exempelvis om motparten upplevs ha en hög status med därmed förknippad auktoritet eller om den rent fysiska platsen där förhöret hålls uppfattas som formell, strikt och seriös. Under sådana förhållanden blir individen ännu mer benägen att vara sin omgivning till lags och att prestera i enlighet med uppfattade förväntningar. Detta förhållande kan kontrasteras mot att den som misstänks för brott generellt förvän-

¹⁴ Larsson, 2021, s. 32.

tas vara mer inriktad på att bevaka sina egna intressen snarare än att vara tillmötesgående gentemot de myndighetspersoner som vederbörande möter under processen.¹⁵

Personkategorin har till följd av bland annat kognitiva brister samt kommunikationssvårigheter avsevärt försämrade förutsättningar att ta sig an olika aspekter av straffprocessen.¹⁶ En studie från 2001 testade förståelsen för 34 vanligt förekommande rättsliga begrepp hos personer med mild till medelsvår intellektuell funktionsnedsättning. Testet avsåg begrepp som exempelvis skyldig, åtal, rättegång och bevis. Studien visade att testpersonerna förstod innebörden av 8/34 begrepp (23,5%), jämfört med kontrollgruppen som förstod 33/34. Bristfälligt vokabulär tillsammans med reducerad kognitiv prestanda leder alltså till djupgående svårigheter att orientera sig i det rättsliga sammanhanget, därmed inbegripet att förstå den egna rollen i processen samt förfarandes potentiella konsekvenser.¹⁷

Forskningen har inte nått konsensus i frågan om huruvida personer med intellektuell funktionsnedsättning är mer benägna att begå brott än befolkningen i övrigt. Svårigheterna att nå klarhet i saken beror bland annat på att olika studier tenderar att använda olika kriterier för att fastställa tillståndet. Vidare kan nämnas att de studier som åberopat ett sådant samband mellan intellektuell funktionsnedsättning och ökad brottsbenägenhet är behäftade med svagheter, framför allt till följd av det inte genomförts en differentierad analys i förhållande till förekomsten av vanliga komorbida neuropsykiatriska tillstånd så som ADHD och autismspektrumtillstånd, som har en vedertagen påverkan på brottsbenägenheten.¹⁸ Det råder emellertid en större konsensus kring att personer med intellektuell funktionsnedsättning löper högre risk att bli part i en straffrättslig process, i egenskap av såväl tilltalad som målsägande. Att gruppen är överrepresenterad i rollen som målsägande följer av att personkretsen löper en högre risk att bli utsatt för brott jämfört med befolkningen i övrigt, vilket härletts till bland annat en högre grad av social utsatthet.¹⁹ Avseende överrepresentationen i rollen som tilltalad kan nämnas att detta i synnerhet gäller undergruppen yngre män som inte blivit föremål för adekvata stödåtgärder. Denna undergrupp uppvisar en större benägenhet till risktagande beteende bland annat till följd av en underutvecklad förmåga till konsekvensanalys i kombination med en högre mottaglighet för negativ påverkan från omgivningen.²⁰

¹⁵ Gulati, Cusack, Kelly, Kilcommins & Dunne, 2020, s. 1 f.

¹⁶ Gulati, Cusack, Kelly, Kilcommins & Dunne, 2020, s. 1.

¹⁷ Morrison, Forrester-Jones, Bradshaw & Murphy, 2019, s. 36.

¹⁸ Edberg, Chen, Andiné, Larsson & Hirvikoski, 2022, s. 2.

¹⁹ Benedek, Ash, Scott, 2009, s. 139; jfr Fogden, Thomas & Daffern, 2016, s. 2.

²⁰ Gulati, Cusack, Kelly, Kilcommins & Dunne, 2020, s. 1.

3 Ställning som rättssubjekt

Det förekommer ett antal rättsliga instrument som på ett eller annat sätt träffar personer med intellektuell funktionsnedsättning och modifierar personkretsens rättsliga ställning. I det följande företas en kortfattad redogörelse för ett relevant internationellt åtagande i form av Funktionshinderskonventionen. Därefter granskas de regler som följer av nationell rätt. Särskilt fokus ligger på de delar som är relevanta i förhållande till individens ställning i straffprocessen. Därutöver presenteras också rättslig materia som påverkar övriga aspekter av livet för en individ med intellektuell funktionsnedsättning, i syfte att få en helhetsbild av det rådande inomrättsliga förhållnings-sättet till personkretsen. I avsnittet beaktas särskilt den historiska utvecklingen av den aktuella gruppens rättsliga och sociala ställning i samhället.

3.1 Funktionshinderkonventionen

FN:s funktionshinderkonvention²¹ och dess fakultativa tilläggsprotokoll undertecknades av Sverige 2007, ratificerades 2008 och trädde i kraft den 14 januari 2009.²² Konventionens uttalade syfte är att främja, skydda och säkerställa fullt och lika åtnjutande av mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning, samt att främja respekten för deras inneboende värde.²³ Syftet är att få till stånd ett skydd för personer som till följd av fysisk, psykisk, intellektuell eller sensorisk funktionsnedsättning kan ha svårt att till fullo delta i samhället på lika villkor som andra.²⁴

Artikel 5 tar sikte på jämlikhet och icke-diskriminering och understryker att alla människor är lika inför lagen och därmed berättigade till lika skydd och förmåner. Konventionsstaterna ska i enlighet med denna artikel förbjuda all diskriminering på grund av funktionsnedsättning samt garantera ett effektivt rättsligt skydd mot sådan diskriminering. I syfte att främja jämlikhet och stävja diskriminering ska alla ändamålsenliga åtgärder vidtas för att säkerställa skälig anpassning för berörda personer.

Artikel 12 ger ytterligare besked om vad som avses med likhet inför lagen. Punkterna 2–3 etablerar att personer med funktionsnedsättning åtnjuter rättskapacitet i alla hänseenden på samma villkor som andra samt att ändamålsenliga åtgärder ska vidtas för att åstadkomma det stöd som personkretsen kan behöva för att utnyttja denna rättskapacitet. Dessa åtgärder ska utgöra en verksam garanti för att förhindra missbruk i enlighet med de mänsk-

²¹ Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning och fakultativt protokoll till konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning New York den 13 december 2006.

²² SÖ 2008:26, s. 1.

²³ SÖ 2008:26, Art. 1, 1 st.

²⁴ SÖ 2008:26, Art. 1, 2 st.

liga rättigheterna. Garantierna ska säkerställa att personens rättigheter, önskemål och preferenser respekteras. De ska också vara fria från otillbörlig inverkan, anpassas till personens förhållanden och vara föremål för regelbunden översyn av ett oberoende rättsligt organ.

Artikel 13 avser personkretsens förutsättningar i förhållande till en rättslig process. Adekvat tillgång till rättssystemet ska tillgodoses genom att erbjuda relevanta anpassningar för att underlätta direkt och indirekt deltagande för berörda personer i alla rättsliga förfaranden, därmed inbegripet förberedande delmoment som exempelvis det undersökande skedet. För att uppnå effektiv tillgång till rättssystemet ska konventionsstaterna främja ändamålsenlig utbildning för personal inom rättsväsendet, däribland poliser och fängelsepersonal.

Konventionens olika bestämmelser var inför tillträddandet föremål för behandling i Socialutskottet. I betänkandet ”Mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning” bedömdes att Sverige utan lagändringar kunde ställa sig bakom de ovan nämnda artiklarna. Vissa betänkligheter fanns emellertid avseende artikel 13. Utskottet konstaterade att inga lagändringar behövdes för att uppnå kraven i den aktuella artikeln, men att ”Bemötandet och tillgängligheten inom rättsväsendet kan dock behöva ses över när det gäller personer med funktionsnedsättning”.²⁵ Liknande resonemang fördes i propositionen. Vissa brister i tillämpningen av gällande regler konstaterades, men dessa brister ansågs inte vara av sådan art att de utgjorde ett hinder för att godkänna konventionen.²⁶

3.2 Nationell rätt

Situationen för personer med intellektuell funktionsnedsättning har genomgått radikala förändringar under det senaste århundradet. Vid 1900-talets begynnelse ledde samhällets dåvarande syn på avvikande personer till ett bruk av institutioner som det primära redskapet för omsorg och kontroll. Intentionen var att så långt som möjligt rehabilitera de funktionsnedsatta och därmed reducera belastningen på samhället. Detta förhållningssätt byggde på en åtminstone delvis filantropisk ansats kombinerat med en tidstypisk benägenhet att i hög grad utgå från nya vetenskapliga rön vid hanteringen av olika samhällsproblem. Institutionerna skulle med hjälp av diagnosticering och behandling åstadkomma en förbättring för såväl den drabbade individen som samhället i stort. Fokus var således inriktat på åtgärder av medicinsk karaktär, vilket bland annat tog sig uttryck i en rutinmässig tillämpning av sterilisering. Funktionsnedsättningar och därmed förknippade sociala problem ansågs nämligen vid denna tidpunkt som ärftliga och sterili-

²⁵ 2008/09:SoU3, s. 10.

²⁶ Prop. 2008/09:28 s. 44.

sering bedömdes vara ett effektivt verktyg för att hämma spridningen av sådana icke-önskvärda genetiska anlag.²⁷

I slutet av 1960-talet genomfördes omfattande reformer på området. Den nya omsorgslagen (1967:940) stod med sitt fokus på normalisering och integrering i stor kontrast till det tidigare förhållningssättet till personer med funktionsnedsättning. Reformerna vid denna tidpunkt vittnar tydligt om ett skifte i synsättet, från det tidigare rådande medicinska perspektivet mot ett mer socialt orienterat sådant.²⁸

Ytterligare utveckling skedde i början av 1990-talet. Handikapputredningen som färdigställdes år 1991 identifierade en mängd brister och konstaterade att de funktionsnedsatta alltjämt levde under avsevärt sämre förhållanden än övriga medborgare.²⁹ Mot bakgrund av de brister som utredningen funnit påbörjades ett nytt reformarbete som sedermera ledde till att omsorgslagen upphävdes och ersattes med lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (1993:387), LSS. LSS är en helt central reglering av personkategorins levnadsvillkor och tas därför upp mer ingående i följande underavsnitt.

3.2.1 Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade
Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade är en så kallad rättighetslag för personer med svårare funktionshinder. De personkretsar som omfattas av rättigheterna är bland annat personer med utvecklingsstörning, autism eller annat varaktigt fysiskt eller psykiskt funktionshinder som förorsakar betydande svårigheter i den dagliga livsföringen. Lagstiftningen ger berörda personer rätt till stöd och service i form av exempelvis rådgivning, personlig assistans, daglig verksamhet samt anpassat boende med särskild service. Kommunen är huvudsaklig huvudman för stödet, med undantag för rådgivning och annat personligt stöd som hanteras av landstinget. Ansvar för de funktionshindrades habilitering, rehabilitering och hjälpmedel har ålagts sjukvårdshuvudmännen genom vissa tillägg i hälso- och sjukvårdslagen (1982:763), HSL.³⁰

Verksamhetens övergripande målsättning är enligt 5–6 §§ LSS att främja jämlikhet i levnadsvillkor och full delaktighet i samhällslivet för personkretsen, med det yttersta målet att den enskilde får möjlighet att leva som andra. Verksamheten ska vidare grundas på respekt för den enskildes rätt till självbestämmande och integritet, den enskilde ska så långt som möjligt ges inflytande och medbestämmanderätt över de insatser som sätts in. Verksamheten

²⁷ Löfgren-Mårtenson, 2012, s. 57.

²⁸ Larsson, 2021, s. 50 f.

²⁹ SOU 1991:46, s. 77.

³⁰ Prop. 1992/93:159, s. 1 f.

ska hålla en generellt hög kvalitet och bedrivs genom samarbete mellan berörda samhällsorgan och myndigheter.

LSS utformades med utgångspunkt i en så kallad miljörelativ handikappsyn, som innebär att handikappet inte utgörs av en egenskap hos den enskilde utan snarare förhållandet mellan en skada eller sjukdom och personens omgivning. Detta synsätt kan sägas utgöra en kombination av de tidigare rådande medicinska respektive sociala perspektiven.³¹ I propositionens inledande avsnitt anförs att antagandet av detta perspektiv är förknippat med högt ställda krav avseende upprättande och vidmakthållande av relevanta stöd- och serviceåtgärder.³² Det konstateras också att personer med funktionshinder har sämre livsvillkor än övriga samhällsmedborgare och att avsikten med att införa individriktade rättigheter är att intensifiera och fördjupa arbetet med att skapa rimligare livsvillkor för de berörda personerna. Lagstiftningen sägs vara utformad utifrån en humanistisk människosyn med den närmare innebörden att varje individ besitter ett ovillkorligt människovärde som inte påverkas till följd av en eventuell funktionsnedsättning. Den humanistiska människosynen ska genomsyra verksamhetens alla led på så vis att en person med funktionsnedsättning inte ska ses som ett föremål för olika åtgärder, utan snarare som en individ med rättigheter.³³

I propositionen understryks kontinuitetsprincipen, som i sammanhanget ges innebörden att den enskilde ska kunna förlita sig på att nödvändigt stöd inte blir föremål för plötsliga förändringar eller till och med upphör.³⁴ Det uttrycks också att ett funktionshinder ofta innebär sämre förutsättningar för den enskilde att bevaka sina intressen i förhållande till det allmänna. Mot denna bakgrund ansågs det önskvärt att samordna rättigheter i ett och samma lagstiftningsinstrument, i syfte att öka överskådlighet och tillgänglighet jämfört med en mer decentraliserad ordning.³⁵

Den enskildes egna vilja ska enligt 6 § LSS så långt som möjligt ges genomslag i utformningen av de stöd- och serviceåtgärder som tillhandahålls för att säkerställa goda levnadsvillkor och att individen ska kunna leva som andra. Självbestämmandets centrala roll får anses vara betingad av ett kraftigt avståndstagande från den historiska hanteringen av funktionsnedsatta personer, som präglades av det allmännas trubbiga ingrepp i den enskildes tillvaro utan större hänsyn till dennes synpunkter och rättigheter. I forskningen har på vissa håll anförts att bejakandet av exempelvis självbestämmande inom LSS är tidstypiskt och ett uttryck för den allmänna samhällsutvecklingen där värden som frihet och individualism äger företräde framför

³¹ Larsson, 2021, s. 51.

³² Prop. 1992/93:159, s. 42.

³³ Prop. 1992/93:159, s. 43.

³⁴ Prop. 1992/93:159, s. 45.

³⁵ Prop. 1992/93:159, s. 49.

exempelvis jämlikhet och gemensam organisation. Den tidigare utgångspunkten kan något förenklat uttryckas som att det allmänna tillhandahåller stödinsatser åt den som behöver det. Relationen mellan det allmänna och den behövande har sedermera förändrats och utgår idag i högre utsträckning från vad som kan benämnas som marknadsmässighet, där individen står i fokus och dennes förmåga att bejaka sina egna intressen kan vara helt avgörande för att bereda sig tillgång till välfärden.³⁶

Självbestämmande har visat sig leda till vissa tillämpningsbekymmer. Stödet enligt LSS kan i många fall kräva att omgivningen i olika situationer måste kämpa emot den enskildes uttryckliga vilja, och därmed i viss mån motarbeta dennes rätt till självbestämmande. Problematiken kan hänföras till att flera bestämmelser i LSS bygger på brett formulerade begrepp med stort tolkningsutrymme. Förhållandet mellan det allmänna målet ”goda levnadsvillkor” och självbestämmande är inte alltid uppenbart.³⁷ Om individen exempelvis är oförmögen göra sunda val avseende kosthållning kan omgivningen av hälsoskäl behöva ingripa och på olika sätt styra vederbörande till mer lämpliga val. Det uppstår i detta sammanhang en kollision mellan två viktiga intressen – respekten för den enskildes rättigheter och skyldigheten att ingripa för att förhindra missförhållanden. Individen ska på ett effektivt sätt kunna få sin röst hörd avseende den egna livsföringen, men samtidigt ska rätten till självbestämmande inte leda till ett möjliggörande av eventuella självdestruktiva tendenser som äventyrar strävan efter goda levnadsvillkor.

3.2.2 Rättshandlingsförmåga

Före år 1989 kunde domstol besluta om omyndigförklaring av den som på grund av psykisk sjukdom, hämmad förståndsutveckling eller annan själslig abnormitet ansågs oförmögen att vårda sig själv eller sin egendom.³⁸ Omyndigförklaringen innebar ett långtgående ingripande i den enskildes rättshandlingsförmåga. Det innebar bland annat en förlust av all rätt att förfoga över sina ekonomiska angelägenheter, och därmed också möjligheten att ingå rättsliga förbindelser av ekonomisk karaktär. En annan följd av omyndigförklaringen var att den enskilde förlorade rätten att rösta vid allmänna val.

Omyndigförklaringsinstitutet avskaffades i samband med en reform år 1989. Förändringen motiverades med hänvisning till att omyndigförklaring ansågs inkräkta på uppfattningen om alla människors lika värde och att varje enskild individ besitter kunskaper och erfarenheter som är viktiga för samhällslivet. Det konstaterades också att omyndigförklaring är förknippat med negativa konnotationer och kan uppfattas som nedvärderande. Detta bedöm-

³⁶ Larsson, 2021, s. 53.

³⁷ Larsson, 2021, s. 43.

³⁸ Prop. 1987/88:124, s. 130.

des försvåra social anpassning, särskilt för personer med utvecklingsstörning. De berörda personernas skyddsbehov skulle framgent i stället tillgodoses genom en utökad form av godmanskap med den nya konstruktionen förvaltarskap som komplement.³⁹

Rådande bestämmelser om god man och förvaltare har placerats i 11 kap. föräldrabalken (FB). Enligt 11 kap. 4 § FB ska rätten besluta om godmanskap för den som på grund av sjukdom, psykisk störning, försvagad hälsa eller annat liknande förhållande behöver hjälp att bevaka sin rätt, förvalta egendom eller sörja för sin person. Ett sådant beslut kan bara meddelas om vederbörande samtycker till åtgärden, såvida personens tillstånd inte utgör ett hinder för denne att yttra sig i saken.

Förvaltarskap regleras i 11 kap. 7 § FB och aktualiseras om någon till följd av ett sådant tillstånd som beskrivs i 4 § är ur stånd att vårda sig själv eller sin egendom. Ett beslut om förvaltarskap får endast fattas om den mindre ingripande åtgärden godmanskap är otillräcklig. Vidare ska förvaltarskapet anpassas till den enskildes unika behov, det kan också begränsas till att endast avse en viss angelägenhet eller viss egendom.

Att den enskilde blir föremål för förvaltarskap förändrar inte dennes ställning som rättssubjekt och den därmed förknippade rättskapaciteten. Förvaltarskapet innebär däremot att subjektets rättshandlingsförmåga modifieras, med följd att denne inte med giltig verkan kan företa rättshandlingar. Åtgärden innebär ett tämligen stort ingripande i subjektets tillvaro och motiveras av att vederbörande är i behov av att överlåta sin rättshandlingsförmåga till en ställföreträdare för att inte genom egna beslut eller till följd av extern påverkan drabbas av svårt ekonomiskt trångmål. En person som till följd av exempelvis en intellektuell funktionsnedsättning har en nedsatt förmåga att resonera kring mer abstrakta företeelser som ekonomi och diverse rättsliga angelägenheter anses alltså ha ett visst skyddsbehov, och det är detta skyddsbehov som legitimerar en kraftig inskränkning av dennes möjligheter att företa rättshandlingar. Fastställandet av skyddsbehovet får anses utgå från en tämligen konkret utvärdering av i vilken grad den enskildes kognitiva nedsättning innebär en reducerad förmåga att fatta adekvata beslut avseende rättsliga förbindelser.

³⁹ Prop. 1987/88:124, s. 132.

4 Straffteoretiska utgångspunkter

Det kan initialt konstateras att samtliga straffrättsliga företeelser konstruerats av människan inom ramen för det organiserade samhällslivet. Saken har beskrivits som att naturen inte känner några brottslingar, utan att dessa snarare pekats ut av samhället.⁴⁰ Det allmännas bruk av straff gentemot den enskilde och dess underliggande principiella överväganden kan härledas till uråldriga frågeställningar av mer abstrakt och filosofisk karaktär, som exempelvis frågan om människans potential till fri vilja och därmed förknippad moralisk agens. Dessa mer övergripande frågor har omsatts till mer renodlade rättsliga konstruktioner så som skuld och klander, begrepp som har utkristalliserats i den rättsliga materian över en längre tid och som alltså är föremål för förändringar i takt med övrig samhällsutveckling och som dessutom uppvisar en rikhaltig variation beroende på i vilken kulturell kontext de formuleras i.

För att föra en fruktbar diskussion kring de intellektuellt funktionsnedsattas ställning i mötet med straffrätten krävs en redogörelse för de axiomatiska överväganden som ligger till grund för relevanta delar av det straffrättsliga systemet. Det följande utgör således en ansats att belysa de mer grundläggande teoretiska utgångspunkterna som färgar straffrättens förhållningssätt till de tilltänkta rättssubjekten och deras ansvarsförmåga. Därutöver ämnar avsnittet ytterligare synliggöra innebörden av intellektuell funktionsnedsättning i den straffteoretiska kontexten, särskilt genom en redogörelse för diskussionen om tillräknelighet.

4.1 Prevention eller vedergällning?

Straffrättens existensberättigande har under historiens gång diskuterats utifrån två övergripande syftesbeskrivningar. *Preventionsteorierna* utgår från att straff är berättigat om det leder till en lägre förekomst av beteenden som samhället utpekat som förkastliga. *Vedergällningsteorierna* utgår däremot från att individens förkastliga agerande i sig rättfärdigar straffet, alldeles oavsett vilka följder det tilltänkta straffet kan tänkas få för såväl individen som samhället. Den förstnämnda ståndpunkten får anses vara av framåtblickande karaktär, medan den sistnämnda ter sig mer bakåtblickande.⁴¹

Trots att det får anses råda en viss spänning mellan dessa teoretiska utgångspunkter som till synes drar åt olika håll bejakar det samtida straffrättsliga systemet båda dessa synsätt, om än på olika nivåer av det straffrättsliga förfarandet. Prevention i form av social kontroll får anses vara centralt för att över huvud taget kunna motivera kriminalisering och därmed förknippad bestraffning av vissa ageranden. Straffrättsprocessens praktiska genomfö-

⁴⁰ Jareborg, 2001, s. 45; jfr Asp & Ulväng, 2013, s. 30.

⁴¹ Asp & Ulväng, 2013, s. 30.

rande i varje enskilt fall är däremot av mer bakåtblickande karaktär. Processen i det enskilda fallet får anses ha som huvudsakligt syfte att uppnå *rättvisa* i form av att den utpekade gärningspersonen ska tillfogas det straff som denne genom sina handlingar gjort sig förtjänt av.⁴² Straffet som utdöms i det enskilda fallet representerar samhällets mer generella ogillande inför att individer uppvisar en likgiltighet inför samhällets värderingar, åtminstone i den utsträckning som dessa värderingar gett upphov till kriminalisering av ett visst agerande.⁴³

De preventionsorienterade tankegångarna delas ofta upp i två underkategorier, allmänprevention och individualprevention. Enligt de individualpreventiva teorierna är straffets yttersta syfte att hindra den enskilde lagöverträdaren från att ägna sig åt fortsatt brottslighet. Detta kan ske genom avskräckning på individuell nivå, där den enskildes tidigare erfarenheter av straffpåföljd leder till att denne blir mindre benägen att återfalla i brottslighet. En ännu mer central komponent i den individualpreventiva tankegången är inkapacitering. Den bärande tanken är att en individ som inkapaciteras genom en frihetsberövande påföljd svårligen kan ägna sig åt fortsatt brottslighet. Det finns emellertid generella svårigheter att på förhand avgöra vem som faktiskt har en sådan återfallsbenägenhet som motiverar ett fortlöpande frihetsberövande endast med hänvisning till återfallsrisken. Eftersom det föreligger sådana svårigheter att åstadkomma en träffsäker prognos i det enskilda fallet riskerar ett för stort fokus på individualprevention genom inkapacitering att leda till orättvisa, vilket också utgör ett skäl till att denna teoretiska utgångspunkt inte får ett universellt genomslag i förhållande till straffsystemets samtliga nivåer.⁴⁴

Den allmänpreventiva utgångspunkten baseras på tanken att straffsystemets yttersta syfte är att upprätthålla medborgarnas laglydighet genom att påverka dem att underlåta straffbelagda handlingar. En väsentlig komponent i uppfyllandet av detta syfte utgörs av straffhotets avskräckande effekt. Huruvida straffhotet verkar avskräckande beror på ett antal samverkande faktorer, däribland sanktionernas styrka kombinerat med den uppfattade risken att bli upptäckt och lagförd. Det är alltså väsentligt att rättsvårdande myndigheter uppnår en viss grad av effektivitet i det brottsbeivrande arbetet om allmänheten ska underlåta brottsliga handlingar till följd av att riskerna uppfattas som större än de potentiella vinster som brottet kan tänkas medföra.⁴⁵ Denna tankegång förutsätter att de tilltänkta subjekten i allmänhet

⁴² Asp & Ulväng, 2013, s. 31.

⁴³ Jones, 2003, s. 1032.

⁴⁴ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 36 ff.

⁴⁵ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 35.

överväger sina olika handlingsalternativ och inte agerar utan att ha företagit en konsekvens- och riskanalys.⁴⁶

En annan komponent i de allmänpreventiva teorierna avser straffets effekter på den allmänna moralbildningen. Den underliggande tanken är att den enskilde genom straffbudet informeras om vilka beteenden som är förknippade med ett moraliskt underskott och att detta sedermera påverkar denne i samband med utformandet av sina moraliska värderingar.⁴⁷ För att uppnå en sådan inverkan krävs rimligtvis att det allmännas moralindikationer till medborgaren ter sig någorlunda förenliga med dennes befintliga värderingar.⁴⁸ Om exempelvis en enskild kriminalisering spontant uppfattas som orättfärdig av den enskilde uteblir den moralbildande effekten. Om den enskilde därutöver uppfattar ett större antal straffstadganden som orättfärdiga kan detta leda till ett sänkt förtroende för straffsystemet, som i proportion till upplevd orättfärdighet samtidigt minskar i trovärdighet.⁴⁹

4.2 Konformitets- och skuldprincipen

Konformitetsprincipen kan kortfattat beskrivas som att endast den som haft förmåga och tillfälle att rätta sig efter lagen bör tillfogas straff. Konformitetsprincipen är framför allt av betydelse på lagstiftningsnivån, vilket kan härledas till att den sociala kontroll som straffrättslig lagstiftning avser att åstadkomma förutsätter att den enskilde faktiskt har reell möjlighet att anpassa sitt beteende i enlighet med straffbudets innehåll.⁵⁰ Nära förbunden med konformitetsprincipen är skuldprincipen som vidare preciserar straffansvarets förutsättningar. Skuld utgör en grundläggande premiss för det straffrättsliga ansvaret och tjänar dessutom till att teckna ansvarets yttre gräns. Förekomsten av skuld innebär nämligen att den enskilde om vissa ytterligare förutsättningar föreligger kan utsättas för straffsanktioner. Frånvaron av skuld innebär däremot att straff som utgångspunkt är uteslutet.⁵¹

Skuldprincipen, så som den formulerats i den inomrättsliga kontexten, bygger på grundantagandet att människan besitter en kapacitet till moraliskt ansvar. Förekomsten av denna kapacitet berättigar att individen straffas för en enskild gärning, om dess följder utpekats som oacceptabla av samhället genom kriminalisering. Ytterligare några omständigheter måste föreligga för att en linje ska kunna dras mellan kapaciteten till moraliskt ansvar och själva utdömandet av straffet. Den oönskade följden måste ha *orsakats* av gärningspersonen, det krävs alltså ett orsakssamband mellan gärningen och den oönskade följden. Därutöver krävs att gärningspersonen har *valt* att

⁴⁶ Asp & Ulväng, 2013, s. 34.

⁴⁷ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 35.

⁴⁸ Radovic, 2009, s. 253.

⁴⁹ SOU 2012:17 s. 525 f.

⁵⁰ SOU 2012:17 s. 523.

⁵¹ Asp & Ulväng, 2013, s. 48 f.

agera på det sätt som lett till den oönskade följden. Valet måste också ha föränletts av en mer eller mindre kvalificerad kognitiv process, det krävs att gärningspersonen haft en viss grad av sinnesnärvaro och medvetenhet – inte bara avseende valet i sig, utan också avseende dess potentiella följder.⁵²

Att slå fast förekomsten av orsakssamband mellan ett agerande och en viss följd får anses vara den lindrigare av de två uppgifterna. Det är fråga om en bedömning av mer objektivt slag som görs mot bakgrund av konstaterbara skeenden i den rent fysiska världen. De delar som avser individens mentala beskaffenhet vid gärningstillfället ter sig emellertid mer flyktiga och svårbedömda. Denna mer subjektiva aspekt av skuldprincipen kommer till konkret uttryck i straffrätten i synnerhet genom uppsåtsprövningen, som diskuteras mer ingående i avsnitt 5.1.

4.3 Fri vilja eller determinism?

Begreppet fri vilja kan i denna kontext förstås som att mänskligt beteende är ett resultat av fria val inom ramen för individuell autonomi. Utifrån föreställningar om fri vilja är det också möjligt att hålla individer personligt ansvariga för sina handlingar, vilket är en grundläggande premiss för utfärdandet av straffrättsligt klander i enlighet med skuldprincipen.⁵³

Ett deterministiskt synsätt utgår däremot från att individens agerande i olika grad kan härledas till faktorer bortom individens kontroll. Sådana faktorer kan vara av exempelvis socialt, biologiskt eller psykologiskt slag. Den deterministiska ståndpunkten delas ofta in i underkategorier med beteckningar som kompatibilism (mjuk determinism) eller inkompatibilism (hård determinism), den avgörande skillnaden mellan de olika tankeskolorna kan sammanfattas som olika uppfattningar avseende individens kapacitet till verklig agens.⁵⁴

Inkompatibilism utgår från att fritt agerande endast kan ta form om det finns verkliga valmöjligheter, och eftersom determinism per definition utesluter sådana verkliga valmöjligheter är determinism inte kompatibel med föreställningar om fritt agerande.⁵⁵ Det kompatibilistiska synsättet utesluter däremot inte att fritt agerande är en möjlighet. Detta bygger på en något annorlunda formulering av vad ett fritt agerande faktiskt innebär. Det fria agerandet uppstår inte till följd av en absolut *frånvaro* av kausalsamband, utan i stället genom *förekomsten* av kausalsamband av visst slag. Förespråkare av kompatibilism menar att ett agerande är fritt om det kan härledas till agentens inneboende önsknings- och strävanden. Det avgörande är alltså huruvida agerandet är en naturlig och näraliggande följd av individens psy-

⁵² SOU 2012:17, s. 523.

⁵³ Jones, 2003, s. 1036.

⁵⁴ Jones, 2003, s. 1034.

⁵⁵ Caruso, 2012, s. 60.

kologiska tillstånd och förutsättningar eller om det snarare är ett resultat av extern påverkan, mer eller mindre i strid med individens psykologiska egenskaper. Även om individens psykologiska beskaffenhet och förutsättningar i sig är en följd av föregående kausalitet ska det resulterande agerandet anses vara ett fritt sådant. Den kompatibilistiska ståndpunkten har kritiserats för att vara en misslyckad förklaringsmodell som genom en omförhandling av frågeställningens premisser maskerar problemet snarare än att erbjuda en genomtänkt förklaring av hur individens agens förhåller sig till en deterministisk utgångspunkt.⁵⁶

Kompatibilism får i vart fall anses stå närmast det folkpsykologiska och mer intuitiva perspektiv på fri vilja som ligger till grund för det samtida inomrättsliga förhållningssättet till koncept som ansvarsförmåga och moralisk agens. Detta illustreras av att den inomrättsliga synen på ansvarsförmågan och individens fria vilja inte påverkats nämnvärt exempelvis till följd av den numera ganska vedertagna uppfattningen att socioekonomiska faktorer påverkar individens benägenhet att begå vissa typer av brott. Inte heller senare tillkomna rön avseende neurodeterminism som förklaringsmodell för vissa individers brottslighet har fått något konkret genomslag, även om ämnet förvisso fortfarande är föremål för pågående forskningsarbete och tillhörande debatt. Den folkpsykologiska modellen medger att individens klandervärda agerande åtminstone delvis, direkt eller indirekt, kan vara en följd av externa faktorer bortom dennes kontroll. Det är ändå möjligt att hålla denne ansvarig för agerandet om det kan härledas till en *frivillighet* sprungen ur individens sinnestillstånd och psykologiska egenskaper vid den aktuella tidpunkten.⁵⁷ Det kan alltså urskiljas en obenägenhet att genomföra någon ytterligare regression bortom frivilligheten och utreda *varför* individen i en viss situation är benägen att välja ett visst alternativ framför andra tänkbara sådana.

4.3.1 Intellektuell funktionsnedsättning och fri vilja

Diskursen avseende fri vilja kontra determinism utgår i hög grad från resonemang kring människans mentala beskaffenhet. Frågan om hur förekomsten av olika typer av avvikande sinnestillstånd påverkar kapaciteten till fri vilja är därmed näraliggande och relevant, vilket i viss utsträckning återspeglas i debatten som emellertid huvudsakligen utgår från ett subjekt vars handlingsfrihet är opåverkad av mentala avvikelser.

Från vissa håll har det uttryckts att vissa typer av psykisk ohälsa underminerar individens frihet i sådan utsträckning att det är olämpligt att tillskriva dennes handlingar ett moraliskt underskott. Ett typexempel till stöd för denna ståndpunkt gäller individer med tvångssyndrom som har ett oförklarligt och omättligt begär att gå på gång upprepa beteenden som att tvätta

⁵⁶ Caruso, 2012, s. 57.

⁵⁷ Morse, 2015, s. 255 ff.

händerna eller att forma sitt beteende enligt en viss nummerföljd. Patienter med tvångssyndrom uttrycker ofta en stark önskan om att kunna upphöra med dessa repetitiva beteenden, men driften är av sådan styrka att den visar sig praktiskt taget omöjlig att övervinna. Anhängare av denna ståndpunkt menar att tvångssyndromet är ett sjukdomstillstånd som per definition angriper den fria viljan bland annat genom att hämma impuls kontroll och förse individen med begär som ter sig ologiska och främmande i förhållande till individens egna egenskaper och preferenser. Individens handlingar är i en sådan situation inte betingade av dennes egna önskemål utan bör snarare karakteriseras som ett rent mekaniskt utförande av det handlingsschema som syndromet dikterar.⁵⁸

Exemplet med tvångssyndrom är uppenbarligen ett extremt sådant, där individen på ett mycket påtagligt sätt får anses agera i strid mot den egna viljan. Forskningen ter sig någorlunda samstämmig i slutsatsen att även andra av psykiska tillstånd i någon utsträckning påverkar kapaciteten till viljefrihet.⁵⁹ Exakt hur intellektuell funktionsnedsättning passar in i denna bild är inte klarlagt. Utifrån vissa av funktionsnedsättningens utmärkande drag som exempelvis kognitiva nedsättningar och försämrad impuls kontroll ter det sig sannolikt att även detta tillstånd modifierar individens förmåga att med förnuftet som utgångspunkt formulera en vilja och sedermera utforma sitt handlande i enlighet med denna.

4.4 Straffmyndighet

Frågan om straffmyndighet är en rättslig företeelse med bred spridning och stark historisk förankring som tar sin utgångspunkt i huruvida det är lämpligt att utkräva straffansvar för lagöverträdelser som begås av barn och ungdomar. Ämnet har inte omedelbar relevans i förhållande till vuxna med intellektuell funktionsnedsättning. En kortare redogörelse får emellertid anses påkallad med hänvisning till att det utgör ett av få konkreta exempel på straffrättslig särbehandling med hänvisning till underutvecklad mental förmåga.

I gällande rätt regleras den så kallade straffmyndigheten i 1 kap. 6 § BrB och innebär att brott som begåtts av någon som inte fyllt 15 år inte leder till påföljd. Till skillnad från förhållningsättet i många jämförbara rättsordningar innebär den svenska regleringen att barn anses kunna begå brott. Det är alltså fråga om en särbehandling avseende påföljden som inte innebär några som helst modifikationer av förutsättningarna för straffrättsligt ansvar. Frågan om straffansvar för minderåriga aktualiserar resonemang som i hög grad överlappar med diskussionen om tillräknelighet, eftersom de båda berör den straffrättsliga hanteringen av personer som i olika utsträckning inte

⁵⁸ Meynen, 2010, s. 433 f.

⁵⁹ Meynen, 2010, s. 433.

anses ha tillräcklig förmåga att kontrollera sitt agerande. Till följd av detta förhållande likställer ett stort antal rättsordningar minderåriga med otillräckliga i det straffrättsliga sammanhanget.⁶⁰ En ordning där även barn ska anses kunna begå brott motiveras av lagstiftaren bland annat med hänvisning till en strävan att undanröja potentiella tveksamheter avseende möjligheten att döma en vuxen för medverkan till ett huvudbrott som begåtts av ett barn.⁶¹

Den straffrättsliga särbehandlingen av minderåriga tog form inom svensk rätt under senare delen av 1800-talet och föranleddes bland annat av de vid denna tidpunkt mycket svåra fängelseförhållandena som ansågs drabba barn oproportionerligt hårt. Fokuset avseende unga lagöverträdare har sedan dess legat på utvecklande åtgärder i form av behandling och reduktion av problematiska miljöfaktorer snarare än straff.⁶² Särbehandlingen kan alltså i hög grad tillskrivas underårigas skyddsbehov. Den minderåriges brottsliga handlande anses inte sällan kunna härledas till negativt extern inflytande till följd av exempelvis en problematisk uppfostran vilket påkallar förståelse och omhändertagande åtgärder snarare än klander och bestraffning.

Regleringen ger besked om en definitiv ålder för straffmyndighet, alldeles oberoende av individens mognadsgrad i det enskilda fallet. Detta ger upphov till en åtminstone teoretisk risk att en ung lagöverträdare går fri från påföljd trots en mognadsgrad som egentligen kanske påkallar ett straffrättsligt ingripande. Motsvarande gäller för en ung lagöverträdare över 15 år med en relativt låg mognadsgrad som inte befrias från påföljd till följd av denna bestämmelse. Denna potentiella orättvisa anses motiverad med hänvisning till det rättsliga behovet av likabehandling och förutsebarhet. En ordning med en relativ straffmyndighetsålder som är föremål för rättsens bedömning i varje enskilt fall har bedömts leda till större problem än den beskrivna orättvisan som följer av en definitiv straffmyndighetsålder.⁶³

4.5 Tillräknelighet

De straffteoretiska ämnen som presenterats ovan har den gemensamma nämnaren att de samtliga aktualiseras inom ramen för överväganden avseende ett straffrättsligt tillräknelighetskrav. Avsaknaden av ett tillräknelighetskrav inom svensk rätt är ett faktum av påtaglig relevans för lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning, vilket påkallar en mer ingående redogörelse för denna företeelse.

Filosofiska tankegångar avseende ansvarsförmåga och tillräknelighet har varit föremål för debatt och reflektion under en lång tid av människans

⁶⁰ Ulväng, Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 6 §, Lexino 2017-09-01.

⁶¹ Bäcklund m.fl., Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 6 §, JUNO 2023-11-24.

⁶² Nordlöf, 2005, s. 162 ff.

⁶³ Nordlöf, 2005, s. 177 ff.

historia. Aristoteles formulerade sin modell för tillräknelighet enligt det följande. Bara handlingar som är *frivilliga* kan värderas och behäftas med klander respektive förtjänst. Frivilliga handlingar kännetecknas av att de är en följd av agentens val och inte kan härledas till externt tvång. Därutöver måste agenten kunna tillskrivas insikt om handlandet och dess potentiella följder, agenten förutsätts alltså besitta en viss grad av förnuft för att dennes agerande ska kunna betecknas som klandervärd. Utifrån detta resonemang följer också att moraliskt ansvar inte kan utkrävas av den som saknar förnuft. Enligt denna modell är det alltså inte möjligt att utkräva ansvar av den som saknar förnuftets gåva. Barn, eller för den delen förnuftslösa vuxna, bör på denna grund anses oförmögna till den skuld som straffansvaret förutsätter.⁶⁴

Tillräknelighet som rättslig mekanism utgår i grunden från samma överväganden som den filosofiska ståndpunkten. Tanken är att den som till följd av kognitiva nedsättningar har en reducerad förmåga att rätta sig efter lagen inte har gjort sig förtjänt av det straff som ett visst agerande annars aktualiserar. För närvarande finns inget tillräknelighetskrav i svensk rätt. Inom ramen för rådande ordning får i stället den tilltalades eventuella bristande tillräknelighet genomslag vid påföljdsbestämningen, under förutsättning att den tilltalade bedöms lida av en allvarlig psykisk störning. Jämfört med ett regelrätt tillräknelighetskrav utgår denna ordning från att individen kan och bör hållas ansvarig för sina handlingar, även om dessa företagits utifrån ett tillstånd av nedsatt förmåga till insikt och kontroll.⁶⁵

4.5.1 Tillräknelighetskravets avskaffande

Som tidigare nämnts är tillräknelighet i dagsläget inte en nödvändig förutsättning för straffrättsligt ansvar. Så har emellertid inte alltid varit fallet. 1864 års strafflag innehöll nämligen ett tillräknelighetskrav som sedermera togs ur bruk i samband med brottsbalkens ikraftträdande år 1965. Avskaffandet av tillräknelighetskravet var sprunget ur bland annat en tilltagande skepticism avseende individens generella kapacitet till moraliskt ansvar för sina handlingar.⁶⁶ Den dåvarande utgångspunkten kan beskrivas som att straffets ändamål skulle relateras till behovet av *samhällsskydd*, behandling och prevention snarare än en strävan efter *vedergällning* baserat på subjektets uppfattade skuld och förtjänst.⁶⁷ De mer metafysiska och abstrakta koncepten om ansvar, fri vilja och skuld ansågs föråldrade och inte tillräckligt verklighetsförankrade. Dessa föreställningar fick således stå tillbaka till förmån för ett förhållningssätt präglad av pragmatisk rationalitet och en människosyn av mer deterministisk karaktär, vilket ansågs stå i större över-

⁶⁴ Radovic, 2009, s. 20 ff.

⁶⁵ Radovic, 2009, s. 23.

⁶⁶ Asp & Ulväng, 2013, s. 373.

⁶⁷ Radovic, 2009, s. 23.

ensstämmelse med samtida vetenskapliga rön.⁶⁸ Trots denna behandlingsideologiska utgångspunkt ansågs frågor avseende skuld och ansvar förvisso fortfarande ha relevans i det straffrättsliga sammanhanget. Lagstiftningen som utformades kan således sägas ha utgått från ett amalgam av två delvis polariserade ideologiska utgångspunkter, som däremot hade en stark övervikt mot individualprevention genom behandling. Skuldprincipen hade fortfarande en given roll, däremot kom dess praktiska betydelse i princip att begränsas till uppsåtsbedömningen i samband med reformen.⁶⁹

Tilltron till behandling, vård och individualprevention som betydelsefulla straffrättsliga utgångspunkter har med tiden avtagit. Efterföljande revideringar av brottsbalken vittnar om en värderingsmässig utveckling till mer klassiska bevekelsegrunder som i större utsträckning bejakar värden som likabehandling, proportionalitet och legalitet. Tillräknelighetskravet har emellertid inte återinförts trots denna omfattande ideologiska utveckling sedan reformen i mitten på 60-talet.⁷⁰

4.5.2 Föreslagna reformer

Rådande ordning under årens lopp löpande blivit föremål för kritik, inte minst till följd av att den svenska lösningen ter sig närmast unik ur ett internationellt perspektiv. Mot bakgrund av kritiken har potentiella reformer utretts vid flera tillfällen. Det senaste exemplet presenterades år 2012 när Psykiatrilagsutredningen bland annat föreslog ett återinfört tillräknelighetskrav med följande lydelse.

En gärning utgör inte brott om den begås av någon som till följd av

1. en allvarlig psykisk störning
2. en tillfällig sinnesförvirring
3. en svår utvecklingsstörning eller
4. ett allvarligt demenstillstånd

har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd i den situationen i vilken han eller hon befann sig eller att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse.

Vad som nu har sagts gäller inte om gärningsmannen i anslutning till gärningen själv har vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat sätt.⁷¹

⁶⁸ Bennet, 2020, s. 89 f.

⁶⁹ Bennet, 2020, s. 91.

⁷⁰ Bennet, 2020, s. 92.

⁷¹ SOU 2012:17 s. 51 f.

I utredningen redovisas tre aspekter som särskilt viktiga att uppmärksamma i förhållande till den befintliga hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare – vårdbehov, straffrättsligt ansvar samt skydd mot fortsatt allvarlig brottslighet. Som exempel på relevanta vårdfrågor nämns bland annat att bruket av särskild utskrivningsprövning kan leda till att slutna psykiatrisk tvångsvård kan fortgå trots att det saknas ett fortsatt vårdbehov, eller att den aktuella vårdinrättningen inte kan erbjuda adekvat vård utifrån det behov som faktiskt föreligger. Enligt psykiatrilagsutredningen innebär detta att psykiatrin i vissa fall inte används för sina uttryckliga syften – vård och behandling – utan snarare blir en form av förtäckt förvaringsinstans. Ytterligare problem i vårdhänseende uppstår till följd av kriminalvårdens begränsade möjligheter att i förekommande fall tillgodose vårdbehov av varierande omfattning hos de psykiskt störda lagöverträdare som dömts till fängelse snarare än rättspsykiatrisk vård.⁷²

Avseende straffrättsligt ansvar nämns att en person som vid gärningstillfället led av en psykos med fullständigt bristande insikt i gärningen och dess konsekvenser detta till trots kan hållas straffrättsligt ansvarig under förutsättning att uppsåt kan fastställas, även om uppsåtet bygger på helt verklighetsfrånvända överväganden. Det konstateras att detta är problematiskt i sig själv och därutöver kan leda till vissa följdproblem. Det föreligger nämligen en risk att det skapas ett incitament att nästan slentrianmässigt fastställa uppsåt hos gärningspersonen, då detta är en förutsättning för en fällande dom som i sin tur tillgodoser såväl individens vårdbehov som samhällets behov av skydd från potentiell fortsatt brottslighet. Risken är alltså att det sker en oavsiktlig förskjutning av uppsåtsbedömningens ramar för att uppnå ett visst resultat som framstår som önskvärt i det enskilda fallet.⁷³

Psykiatrilagsutredningen nämner också särskilt problematiken som uppstår avseende lagöverträdare med olika typer av funktionsnedsättning, däribland utvecklingsstörning. Problematiken består bland annat av att personkretsen kan dömas till fängelse trots att det ter sig uppenbart olämpligt med hänsyn till deras personliga förhållanden, inte minst till följd av att kriminalvården inte besitter tillräcklig kompetens för att tillgodose ett i vissa fall omfattande behov av stöd och hjälp. Vidare påpekas det olämpliga i att personer med utvecklingsstörning kan bli föremål för rättspsykiatrisk vård trots att de saknar psykiatriskt vårdbehov.⁷⁴

Psykiatrilagsutredningens slutsats är att den beskrivna problematiken till stora delar kan avhjälpas genom att återinföra tillräknelighetskravet i svensk rätt. Utredningens argumentation för denna slutsats inleds med en redogörelse för skuldprincipen och dess relevans i sammanhanget. Det understryks

⁷² SOU 2012:17, s. 509 f.

⁷³ SOU 2012:17, s. 513.

⁷⁴ SOU 2012:17, s. 513.

att skuldprincipen utgör ett grundläggande rättsstatligt fundament i jämförbara rättssystem och att det vid en internationell utblick kan konstateras att principen uteslutande anses innefatta ett krav på ansvarsförmåga för att fastställa straffrättsligt ansvar. Det konstateras att skuldprincipen förvisso kommer till uttryck i den befintliga regleringen genom uppsåtsbedömningen. Detta genomslag bedöms emellertid inte som tillräckligt, bland annat med hänvisning till att uppsåt anses föreligga i flera fall där en striktare tillämpning av skuldprincipen borde utesluta ansvar. Som konkret exempel nämns situationen där gärningspersonen medvetet attackerar en annan människa utifrån en felaktig övertygelse om att offret är djävulen. Uppsåt kan fastställas i ett sådant fall, men eftersom gärningspersonens uppfattning om gärningen och kontexten den företas i avviker så kraftigt från verkligheten ter det sig orimligt att hålla vederbörande moraliskt och straffrättsligt ansvarig.⁷⁵

Tillräknelighetskravet sägs också vara befogat även vid beaktande av straffrättens avsedda allmänpreventiva effekter. Straffbestämmelserna existerar som tidigare nämnts bland annat för att få subjekten att underlåta vissa typer av handlingar och därmed också för att påverka moralbildningen i viss riktning. Psykiatrilagsutredningen konstaterar att förekomsten av ett straffhot sällan inverkar handlingskorrigerande på psykiskt störda lagöverträdare och att straffet därmed många gånger ter sig överflödigt, och på sikt kan leda till att straffsystemets trovärdighet undermineras. Den bärande utgångspunkten i detta resonemang är att det allmänna straffhotets moralbildande effekt förutsätter att subjekten övervägande uppfattar det utdelade klandret som rättfärdigt, vilket alltså inte nödvändigtvis är fallet när någon med bristande tillräknelighet hålls moraliskt och straffrättsligt ansvarig.⁷⁶

Detta förslag har liksom sina föregångare ännu inte lett till lagstiftning, det finns inte heller någon indikation om att en förändring är nära förestående. En möjlig förklaring till att förslagen inte förverkligats är att frågan om tillräknelighet är komplex och aktualiserar flera betänkligheter avseende ramar för den straffrättsliga ansvarsförmågan, vilket också återspeglas i vissa av de remissvar som följde det senaste förslaget. Ett exempel är yttrandet från juridiska fakulteten vid Lunds universitet som bland annat belyser att förslagets tillräknelighetskrav är negativt definierat, vilket anses som problematiskt av flera angivna skäl. En negativ definition ger nämligen inga besked om vem som faktiskt är att betrakta som tillräknelig. Detta innebär att den centrala straffrättsliga frågan om ansvarsförmågans gränser i praktiken kan komma att avgöras utifrån innehållet i rättspsykiatriska utlåtanden snarare än genom rättspolitiska överväganden.⁷⁷ I yttrandet kommenteras också de delar av förslaget som möjliggör straffrättsliga ingripanden i form

⁷⁵ SOU 2012:17 s. 523 ff.

⁷⁶ SOU 2012:17 s. 525 f.

⁷⁷ Mattsson m.fl., 2012, s. 11.

av bland annat frihetsberövande åtgärder när någon begått en otillåten gärning. Detta sägs utgöra en väsentlig förändring jämfört med den befintliga ordningen på så vis att kraftiga sanktioner ska kunna tillämpas oberoende av personlig skuld eller tillräknelighet, vilket innebär en ytterligare skärpning av straffsystemets repressivitet som författarna ställer sig kritiska till.⁷⁸ Förslaget tar alltså inte enbart sikte på ett återinfört tillräknelighetskrav, det innehåller därutöver en mängd ytterligare förändringar avseende bland annat påföljder och förutsättningarna för psykiatrisk tvångsvård enligt lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård, LPT. Att förslaget inte lett till lagstiftning får alltså ses i den bredare kontexten av att det innehöll mer omfattande och övergripande förändringar än bara det tillräknelighetskrav som återgetts ovan.

4.6 Sammanfattning

I det straffteoretiska material som presenterats ovan kan vissa grundantaganden avseende de presumtiva rättssubjektens egenskaper urskiljas. Detta aktualiserar frågan om huruvida individer med intellektuell funktionsnedsättning har andra egenskaper än de förutsatta och i vilken utsträckning detta förhållande leder till att de avviker från det typiska rättssubjekt som utgör den straffteoretiska utgångspunkten. Att en individ med intellektuell funktionsnedsättning har väsentligen annorlunda förutsättningar jämfört med den genomsnittlige medborgaren har konstaterats i ett tidigare avsnitt, en slutsats som i det följande integreras i den straffteoretiska kontexten och ytterligare fördjupas.

Initialt kan nämnas att straffrättens preventiva mekanismer i hög grad utgår från att rättssubjekten har adekvat kännedom om straffsystemet och att de dessutom är någorlunda välavvägda i sitt beslutsfattande. Det förutsätts alltså att individen besitter en icke-ringa grad av kognitiv prestanda för att denne ska vara mottaglig för den avskräckande effekt som straffet är tänkt att ge upphov till. Det kan utifrån vad som har framkommit ifrågasättas huruvida en person med intellektuell funktionsnedsättning har en likvärdig kapacitet som den typiske medborgaren att resonera kring abstrakta företeelser som exempelvis straffhotets existens och innebörd samt hur stor risk för lagföring en viss överträdelse aktualiserar. Antaganden avseende straffets preventiva mekanismer sätts således i ett annat ljus när det presumtiva rättssubjektet har egenskaper som avviker från det typiska. Detta resonemang kan för övrigt tillämpas även i förhållande till skuldprincipens subjektiva sida, som diskuteras mer ingående i avsnitt 5.1.

Slutsatser avseende människans fria vilja faller förvisso utanför denna framställnings ändamål, men det kan åtminstone konstateras att grunderna för straffrättens ansvarslära i stor utsträckning överlappar den mer generella

⁷⁸ Mattsson m.fl., 2012, s. 12.

filosofiska diskussionen om fri vilja. Som framgått ter sig den samtida straffrätten tämligen välförankrad i uppfattningen att varje individ besitter en sådan grad av fri vilja och förmåga att agera i enlighet med denna att det är lämpligt att hålla individen moraliskt ansvarig för sina handlingar. Straffmyndighetsåldern är ett av få undantag från detta förhållandevis allmängiltiga grundantagande om fri vilja och ansvarsförmåga. Förvisso kan en gärning fortfarande utgöra brott i lagens mening trots att gärningspersonen inte är straffmyndig, som framgått leder bestämmelsen inte till en befrielse från skuld utan snarare till att påföljd uteblir. Straffmyndighetskonstruktionen bottnar emellertid i all väsentlighet i de ovan nämnda resonemangen avseende moraliskt ansvar, alldeles oavsett på vilken nivå i straffprocessen det får sitt genomslag i. De som inte uppnått straffmyndighetsåldern är nämligen föremål för särbehandling till följd av uppfattningen att en ung lagöverträdare på grund av bristande mognad och utveckling har en reducerad förmåga till såväl viljefrihet som moraliskt ansvar. Denna betraktelse är av relevans i sammanhanget mot bakgrund av att en intellektuell funktionsnedsättning generellt innebär att individens mognads- och utvecklingsgrad markant understiger vad som normalt förväntas av personer i motsvarande ålder.

De teoretiska utgångspunkter som presenterats innehåller en uppsjö svår-förenade perspektiv och ståndpunkter vilket också återspeglas i de mer konkreta straffrättsliga frågeställningar de figurerar i. Som ett påtagligt exempel kan hänvisas till diskussionen om det straffrättsliga tillräknelighetskravet som bär en tydlig prägning av dessa motstridigheter, vilket illustreras väl av det faktum att frågan varit föremål för omfattande debatter under flera decennier som emellertid inte lett till några definitiva slutsatser. Svårigheterna att nå konsensus i denna fråga ger ytterligare stöd till uppfattningen att mötet mellan straffrätten och avvikande rättssubjekt är ett friktionsfyllt sådant, vilket kanske är en följd av att straffrätten utformats med en individ av viss beskaffenhet i åtanke och att det straffrättsliga sammanhanget till följd av ideologisk och teoretisk rigiditet uppvisar svårigheter att lyfta blicken från detta väletablerade ideal.

5 Straffrättsliga implikationer

I detta avsnitt redogörs för befintliga straffrättsliga mekanismer som på olika sätt kan aktualisera ett beaktande av den tilltalades intellektuella funktionsnedsättning i samband med den straffrättsliga processen. Initialt redovisas rådande straffprocessuella regler som får genomslag på olika nivåer i den rättsliga kedjan, från förundersökningsstadiet till fastställandet av den tilltalades skuld. Senare redogörs för de regler som ligger till grund för valet av påföljd. En genomgående ansats är att föra fram de överväganden som regleringen vilar på och belysa det inneboende förhållningssättet särskilt avseende den aktuella personkretsen.

5.1 Skuldfrågan

Som framgått saknar svensk straffrätt ett regelrätt tillräknelighetskrav. Skuldprincipen får i stället sitt primära genomslag i samband med bedömningen av huruvida den tilltalade kan tillskrivas personligt ansvar, vilket avgörs baserat på förekomst eller avsaknad av uppsåt. Uppsåtskravet, som följer av 1 kap. 2 § BrB, innebär att en gärning endast utgör brott om den begåtts uppsåtligt, alternativt av oaktsamhet i de fall detta är särskilt föreskrivet. Uppsåtskravets mest väsentliga funktion är att i enlighet med skuldprincipen upprätta en yttre gräns för straffansvaret, som bara ska aktualiseras i fall där gärningspersonens agerande har varit medvetet och kontrollerat i sådan grad att det kan betecknas som klandervärd.⁷⁹

Den praktiska bedömningen av gärningspersonens uppsåt utgår från dennes rent kognitiva uppfattning om agerandet och dess potentiella följder samt vilka avsikter vederbörande haft med sitt handlande. Den sammanvägda bedömningen av dessa omständigheter har genom rättstillämpningen utkristalliserats till tre konkreta uppsåtsformer – insikts-, avsikts- och likgiltighetsuppsåt. Vid tillämpning av de två sistnämnda uppsåtsformerna anses gärningspersonen som klandervärd till följd av sin inställning till att agerandet utgör en rättskränkning, därutöver måste vederbörande ha en viss grad av kognitiv förståelse för att agerandet aktualiserar en risk att den straffrättsligt relevanta följden inträder. Insiktsuppsåtet baseras däremot till fullo på gärningspersonens kognitiva uppfattning. Det klandervärda momentet består i att gärningspersonen uppfattar att gärningen med all sannolikhet leder till en viss följd och trots detta väljer att genomföra den. Vilka faktiska avsikter eller motiv som ligger bakom agerandet är irrelevant i detta sammanhang. Gemensamt för samtliga uppsåtsformer är att gärningspersonens uppsåt, till följd av täckningsprincipen, måste omfatta samtliga komponenter i den aktuella straffbestämmelsens rekvisit.⁸⁰

⁷⁹ Bennet, 2020, s. 135 f.

⁸⁰ Bennet, 2020, s. 136.

En central utgångspunkt för uppsåtsbedömningen är alltså gärningspersonens mentala beskaffenhet, som i enlighet med vad som tidigare anförts i hög grad påverkas av en intellektuell funktionsnedsättning. Av förarbeten och rättspraxis framgår att uppsåtsprövningen som utgångspunkt inte förändras i sak till följd av att gärningspersonen lider av en psykisk störning som exempelvis en intellektuell funktionsnedsättning. HD behandlade frågan i NJA 2004 s. 702 och anförde ståndpunkten att även de psykiskt störda kan begå uppsåtliga brott, under förutsättning att de besitter tillräckliga själsförmögenheter för att uppfylla uppsåtsrekvisitet. Däremot kan uppsåtsfrågan vara svårare att bedöma i sådana fall. Som en utgångspunkt för uppsåtsbedömningen vid psykisk störning nämns att uppsåt inte ska anses föreligga om en normal person med samma uppfattning om sakförhållandena som den psykiskt störde inte skulle ha ansetts handla uppsåtligt, och att uppsåtsfrågan i de flesta fallen ger resultatet att uppsåt föreligger. HD har i ett senare avgörande, NJA 2012 s. 45, ytterligare klargjort att det tidigare uttalandet inte ska förstås som att uppsåtsprövningen ska ske med mindre noggrannhet i fall där gärningspersonen lider av en psykisk störning. Som tidigare nämnts i avsnitt 4.4.3 har det över tid uttryckts farhågor att uppsåtsbedömningen ter sig summarisk och allt för lättvindig i fall där gärningspersonen lider av en psykisk störning, ett förhållande som kanske åtminstone delvis föranledde detta förtydligande från HD:s sida.

Trots utgångspunkten att uppsåtsbedömningen ska ske på samma vis även vid psykisk störning finns ett moment som oundvikligen påkallar särskild uppmärksamhet just i sådana sammanhang, kravet på medvetenhet. Medvetenhet utgör nämligen en nödvändig förutsättning för att ett handlande ska kunna anses vara uppsåtligt, vilket framgår av ett antal avgöranden i HD. I NJA 2012 s. 564 hade den drygt 17-årige tilltalade genomfört samlag med den 12-åriga målsäganden, målet gällde således ansvar för våldtäkt mot barn. Av utredningen framgick att den tilltalade led av en allvarlig psykisk störning till följd av autistiskt syndrom samt "lindrig mental retardation". Enligt det rättspsykiatriska utlåtandet saknade den tilltalade förmåga att förstå gärningarnas straffrättsliga innebörd och relevanta begrepp som exempelvis samlag. Därutöver konstaterades att den tilltalade hade en mycket låg funktionsnivå, med en mental kapacitet motsvarande 10–12 års ålder vilket ytterligare illustrerades med en hänvisning till att gärningarna hade ägt rum i samband med att den tilltalade och målsäganden lekt med dockor. HD konstaterade mycket kort att den tilltalade varit medveten om sina handlingar vid gärningstillfällena och att denne därutöver hade kännedom om att målsäganden var under 15 år gammal, vilket ledde till slutsatsen att gärningarna hade begåtts uppsåtligt. HD kommenterade särskilt att en allvarlig psykisk störning enligt nuvarande ordning får genomslag vid påföljdsvalet och att det saknas möjlighet befria från ansvar med hänvisning till otillräknelighet. Den tilltalade dömdes i enlighet med detta resonemang för våldtäkt mot barn, HD fann emellertid att mot det bakgrund av de särskilda

omständigheterna i målet vore uppenbart oskäligt att döma till påföljd och meddelade således påföljdseftergift enligt 29 kap. 6 § BrB.

Kravet på medvetenhet förtydligades ytterligare i ”Vanföreställningen”, NJA 2020 s. 169, där den tilltalade i samband med ett akut psykostillstånd utsatte en närstående för grov misshandel. HD:s bedömning inleddes med ett konstaterande av att uppsåtsrekvisitet innefattar ett allmänt krav på medvetenhet, som har den mer konkreta innebörden att gärningspersonen måste ha ett visst mått av basal grundförståelse av sammanhanget och omgivningen där gärningen företas. För att medvetenhetskravet inte ska anses som uppfyllt krävs det som utgångspunkt ett höggradigt förvirringstillstånd förknippat med ett grumlat medvetande. Verklighetsfrånvända uppfattningar avseende motivet eller förhållandena i övrigt utesluter däremot inte att medvetenhetskravet anses vara uppfyllt. HD underströk att bristande uppsåt till följd av nedsatt medvetande bara kan bli aktuellt i ett fåtal fall, och bara för ett mycket ringa antal av de som till följd av en allvarlig psykisk störning omfattas av fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB. Medvetenhetskravets nedre gräns tydliggjordes genom ett uttalande om att ofrivilliga handlingar, exempelvis sådana som företagits i ett tillstånd med fullständigt fränkopplat medvetande, snarare är att betrakta som bristande gärningskontroll och därmed hänförligt till brottets objektiva sida.

I det aktuella fallet bedömde HD att den tilltalades agerande framstod som personlighetsfrämmande, obegripligt och desorienterat. Gärningen hade företagits under en akut psykos som medförde ett höggradigt förvirringstillstånd. HD fann mot denna bakgrund att den tilltalade saknat basal grundförståelse för sammanhanget och omgivningen där gärningen företogs. Medvetenhetskravet ansågs därmed inte uppfyllt och den tilltalade frikändes således från straffrättsligt ansvar till följd av bristande uppsåt. HD poängterade att avsikten inte var att utveckla en ansvarsfrihetsgrund avseende tillfällig sinnesförvirring och att det ankommer på lagstiftaren att ta ställning till ett eventuellt återinfört tillräknelighetskrav. HD menade alltså att målet endast ska ses som ett förtydligande av uppsåtsbedömningens ramar, även om vissa aspekter i avgörandet onekligen för tankarna till ansvarsfrihet till följd av bristande tillräknelighet.

Det medvetenhetskrav som formulerats i rättspraxis ger alltså en åtminstone teoretisk möjlighet att vissa lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning frias från ansvar till följd av bristande medvetenhet. Mot bakgrund av de två rättsfallen får dock antas att det bara kan bli aktuellt för ett försvinnande litet antal fall. Det är sannolikt endast de absolut mest grava fallen av intellektuell funktionsnedsättning som är ger upphov till ett sådant höggradigt förvirringstillstånd som förutsätts. För den stora merparten av lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning lär det alltså inte finnas hinder för att fastställa uppsåt enligt rådande rättsläge. Som HD också

påpekade ges funktionsnedsättningen genomslag först i samband med påföljdsvalet, som diskuteras mer ingående nedan.

5.2 Åtalsunderlåtelse

Åtalsunderlåtelse är en straffrättslig mekanism som gör det möjligt för åklagare att i vissa situationer inte väcka åtal för brott även om tillräckliga skäl föreligger och utgör således ett undantag från den annars gällande åtalsplikten som föreskrivs i 20 kap. 6 § rättegångsbalken (RB). Förutsättningarna för åtalsunderlåtelse regleras i 20 kap. 7 § RB som har följande lydelse:

Åklagare får besluta att underlåta åtal för brott (åtalsunderlåtelse) under förutsättning att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse ej åsidosätts:

1. om det kan antas att brottet inte skulle föranleda annan påföljd än böter,
2. om det kan antas att påföljden skulle bli villkorlig dom och det finns särskilda skäl för åtalsunderlåtelse,
3. om den misstänkte begått annat brott och det utöver påföljden för detta brott inte krävs påföljd med anledning av det föreliggande brottet, eller
4. om psykiatrisk vård eller insatser enligt lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade kommer till stånd.

Åtal får underlåtas i andra fall än som nämns i första stycket, om det av särskilda skäl är uppenbart att det inte krävs någon påföljd för att avhålla den misstänkte från vidare brottslighet och att det med hänsyn till omständigheterna inte heller krävs av andra skäl att åtal väcks.

Åtalsunderlåtelse förutsätter att skuldfrågan är klarlagd och att utredningen är slutredovisad. Beslutet innebär nämligen ett konstaterande att den misstänkte gjort sig skyldig till det aktuella brottet. Beslutet registreras i belastningsregistret och kvarstår normalt under tio år. I normalfallet krävs att den misstänkte inkommit med ett erkännande för att skuldfrågan ska kunna anses vara klarlagd. I vissa fall är det möjligt att frångå från denna utgångspunkt, exempelvis om den misstänkte till följd av en funktionsnedsättning har svårigheter att meddela sin inställning till misstankarna.⁸¹

Det bör i detta sammanhang noteras att det trots ett beslut om åtalsunderlåtelse under vissa förutsättningar är möjligt för målsäganden att väcka åtal. Det krävs att det är målsäganden som har angivit brottet, att brottet hör under allmänt åtal samt att åklagare har fattat beslut om åtalsunderlåtelse.⁸²

5.2.1 Allmänt eller enskilt intresse

⁸¹ Riksåklagarens riktlinjer, RÅR 2021:1, s. 16.

⁸² Se 20 kap. 8 § RB.

En grundläggande premiss för att åtalsunderlåtelse ska kunna bli aktuellt är att tillämpningen inte innebär att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse åsidosätts. Vad som utgör ett sådant väsentligt allmänt eller enskilt intresse är i hög grad beroende på vilken specifik grund för åtalsunderlåtelse som det är fråga om i varje enskilt fall, även om det finns vissa övergripande riktlinjer för tillämpningen.

De allmänna intressen som frekvent gör sig gällande är brottets svårhet samt omständigheterna kring gärningen i övrigt. Det kan också finnas ett befogat intresse att särskilt markera mot en viss brottstyp, exempelvis om brottsligheten i fråga är tilltagande i sin utbredning och omfattning. Ett annat exempel på ett väsentligt allmänt intresse är förutsebar och konsekvent rättstillämpning, att lika fall ska behandlas lika.⁸³

Ett vanligt förekommande enskilt intresse som kan påverka bedömningen är målsägandens intresse av att utredning och lagföring kommer till stånd. Målsäganden kan ha ett befogat intresse i fall där brottet utgjort en kränkning av vederbörande, men det kan också aktualiseras i fall där målsäganden lidit skada av mer ekonomisk karaktär. Utredning och lagföring bör i de sistnämnda fallen komma till stånd för att målsäganden ska ges möjlighet att driva ett eventuellt skadeståndsanspråk. När bedömningen avser ekonomiska aspekter är skadans storlek och de inblandande parternas respektive ekonomiska förhållande av intresse.⁸⁴ I praktiken måste skadebeloppet uppgå till åtminstone ett halvt prisbasbelopp för att utgöra ett hinder för åtalsunderlåtelse.⁸⁵

Enligt riksåklagarens riktlinjer är det framför allt vissa enskilda intressen som aktualiseras i fall som rör psykiatrisk vård eller insatser enligt LSS. I fall där brottsligheten har innefattat en kränkning av annans personliga säkerhet i form av exempelvis fysiskt våld är det särskilt relevant att bedöma huruvida den tilltänkta vårdåtgärden i tillräcklig grad tillgodoser ett eventuellt skyddsbehov. Om så inte är fallet bör inte heller ett beslut om åtalsunderlåtelse fattas.⁸⁶

5.2.2 Psykiatrisk vård eller insatser enligt LSS

I normalfallet aktualiseras punkten 4 när den misstänkte stod under vård redan vid brottstillfället, alternativt att vården har inletts därefter. Det är också möjligt att besluta om åtalsunderlåtelse om en vårdåtgärd kan konstateras vara nära förestående. Förekomsten av vissa omständigheter bör leda

⁸³ Prop. 1984/85:3 s. 22.

⁸⁴ Prop. 1984/85:3 s. 23.

⁸⁵ Riksåklagarens riktlinjer, RÅR 2021:1, s. 22.

⁸⁶ Riksåklagarens riktlinjer, RÅR 2021:1, s. 15.

till att åtalsunderlåtelse inte kommer till stånd, exempelvis om det är fråga om ett mycket grovt brott eller om det råder oklarhet kring rubriceringen.⁸⁷

Enligt riksåklagarens riktlinjer finns ett tämligen stort utrymme att besluta om åtalsunderlåtelse i vårdfallen. Det krävs inget samband mellan tillståndet som aktualiserar vården och det aktuella brottet och det uppställs inte heller något krav på att det ska föreligga en psykisk störning av viss beskaffenhet vid tillfället för prövningen. Prövningen tar sikte på om åtgärden kan anses vara lämplig för den misstänkte, samt huruvida åtgärden är tillräckligt ingripande relativt till brottets svårighetsgrad.⁸⁸

5.2.3 Tillämpning i praktiken

Bestämmelsen om åtalsunderlåtelse får anses vara en av de viktigaste mekanismerna för praktiskt straffrättsligt beaktande av lagöverträdarens intellektuella funktionsnedsättning. Av Åklagarmyndighetens statistik framgår att åtalsunderlåtelse med hänvisning till insatser enligt LSS tillämpats i genomsnitt i 35 fall per år under de senaste tio åren.⁸⁹ Beslutet leder till att en väsentlig del av processen fullständigt uteblir, vilket innebär en betydande lättnad för personkretsen.

Som framgått är bestämmelsen däremot försedd med mekanismer som utesluter tillämpning i vissa fall. Detta ger upphov till en begränsande effekt som ytterligare förstärks genom att bedömningens ramar bitvis ter sig otydliga, ett förhållande som återspeglas i JO:s beslut i ärendet 2019/20 s. 397. Fallet avsåg en man med svår intellektuell funktionsnedsättning med en utvecklingsgrad motsvarande en ålder på 2–4 år. Mannen åtalades för grov misshandel av en anställd på det LSS-boende där han hade sin bostad, men frikändes av tingsrätten som bedömde att agerandet var av omedveten karaktär och till fullo kunde härledas till funktionsnedsättningen.

JO bedömde att förundersökningen borde ha avslutats eftersom en rättsprocess, mot bakgrund av funktionsnedsättningen, inte skulle vara meningsfull. Därutöver skulle en potentiell lagföring inte vara förenlig med rimliga krav på rättssamhällets behandling av personer med svår intellektuell funktionsnedsättning. Åklagaren borde enligt JO i större utsträckning beaktat att händelsen skedde inom ramen för en omsorgssituation och att agerandet var en följd av funktionsnedsättningen. JO bedömde också att åklagaren fäste för stor vikt vid frågan om mannens agerande kunde betecknas som uppsåtligt och inte inhämtade ytterligare underlag avseende mannens funktionsnedsättning och levnadsförhållanden.⁹⁰

⁸⁷ Prop. 1984/85:3 s. 52.

⁸⁸ Riksåklagarens riktlinjer, RÅR 2021:1, s. 14.

⁸⁹ Se bilaga A.

⁹⁰ JO:s ämbetsberättelse 2019/20, s. 397, Dnr 6223-2017.

Givetvis ska inte för omfattande slutsatser dras utifrån ett enskilt fall, ärendet ger emellertid relevanta exempel på vilka potentiella svårigheter som kan aktualiseras vid den praktiska tillämpningen av åtalsunderlåtelse.

5.3 Förundersökningsbegränsning

Enligt 23 kap. 4 a § 1 st. 2 p. RB får en förundersökning läggas ned om det kan antas att förundersökningen inte kommer att leda till åtal till följd av bestämmelsen om åtalsunderlåtelse i 20 kap. RB, förutsatt att inget väsentligt allmänt eller enskilt intresse åsidosätts genom att förundersökningen läggs ned. Det är också möjligt att fatta ett sådant beslut redan innan förundersökningen har inletts, om de nämnda förutsättningarna föreligger redan i ett så tidigt skede.

Bestämmelsen är tätt kopplad till den tidigare nämnda regeln om åtalsunderlåtelse i 20 kap. 7 § RB och utvidgar möjligheten att avstå från lagföring med hänvisning till vissa särskilda omständigheter. En väsentlig skillnad, som får anses vara motiverad av processekonomiska överväganden, är att förundersökningsbegränsning inte kräver att skuldfrågan är klarlagd och därmed inte heller utgör en så kallad sakerförklaring.⁹¹

5.4 Straffmätning

Straffmätning sker utifrån reglerna i brottsbalkens 29 kapitel. Den grundläggande bestämmelsen i 29 kap. 1 § BrB har följande lydelse.

Straff ska, med beaktande av intresset av en enhetlig rättstillämpning, bestämmas inom ramen för den tillämpliga straffskalan efter brottets eller den samlade brottslighetens straffvärde.

Vid bedömningen av straffvärdet ska beaktas den skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit, vad den tilltalade insett eller borde ha insett om detta samt de avsikter eller motiv som han eller hon haft. Det ska särskilt beaktas om gärningen inneburit ett allvarligt angrepp på någons liv eller hälsa eller trygghet till person.

Bestämmelsens utformning ger uttryck för en strävan att åstadkomma proportionalitet mellan brottets allvar och den straffrättsliga reaktionen.⁹² Andra stycket innehåller riktlinjer för straffvärdebedömningen i form av ett antal objektiva och subjektiva kriterier. Graden av skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit utgör objektiva kriterier och tar sikte på i vilken utsträckning gärningen har inkräktat på de intressen som den aktuella straffbestämmelsen avser att skydda. Nästkommande segment utgör de subjektiva kriterierna för straffvärdebedömningen och formuleras i termer av vad den tilltalade insett eller borde insett om handlandets skadeverkningar

⁹¹ Prop. 1994/95:23 s. 95.

⁹² Borgeke & Forsgren, 2021, s. 170.

samt vilka avsikter eller motiv som drivit agerandet. Denna del avser graden av subjektiv täckning av gärningens objektiva omständigheter, det vill säga i vilken utsträckning den tilltalades uppsåt eller i förekommande fall oaktsamhet har stått i överensstämmelse med agerandets faktiska effekter.⁹³

Vissa aspekter av uppsåtsfrågan är av stort intresse för denna framställning och är föremål för en mer ingående granskning i ett dedikerat avsnitt ovan.

5.4.1 Förmildrande omständigheter

29 kap. 2–3 §§ BrB ger ytterligare besked om vissa så kallade brottsexterna omständigheter som påverkar straffvärdesbedömningen i försvårande respektive förmildrande riktning. I detta sammanhang är det i synnerhet 29 kap. 3 § 1 st. 2–3 p. som är av intresse.

Som förmildrande omständigheter vid bedömningen av straffvärdet ska, vid sidan av vad som är föreskrivet för vissa fall, särskilt beaktas [...]

2. om den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning haft nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt eller annars till följd av en psykisk störning, sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande,

3. om den tilltalades handlande stått i samband med hans eller hennes bristande utveckling, erfarenhet eller omdömesförmåga [...]

Om det är påkallat med hänsyn till brottets straffvärde, får dömas till lindrigare straff än vad som är föreskrivet för brottet

Uppräkningen i punktlistan är exemplifierande snarare än uttömmande. Det finns alltså andra tänkbara faktorer eller variationer av de som uttryckligen nämns som ska beaktas.⁹⁴

5.4.1.1 *Punkten 2 - psykisk störning*

Punkten två aktualiseras framför allt i två konkreta situationer. En av dessa situationer är när den tilltalade lider av en psykisk störning som inte är så pass kvalificerad att den kan anses vara *allvarlig* i enlighet med stadgandet i 30 kap. 6 § BrB, som diskuteras vidare nedan. Punkten 2 är relevant när den tilltalade lider av en psykisk störning men ändå inte omfattas av fängelse-

⁹³ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 171 ff.

⁹⁴ Prop. 1987/88:120, s. 84.

förbudet i 30 kap. 6 § BrB. I sådana fall ges den psykiska störningen genomslag vid straffvärdebedömningen snarare än vid påföljdsvalet.⁹⁵

Det uppställs inget formellt krav på den psykiska störningens karaktär, det måste däremot finnas ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och den aktuella situationen där den tilltalade haft en reducerad förmåga att kontrollera sitt handlande. Mot bakgrund av att den rättsliga bedömningen av psykiska tillstånd är förknippad med vissa svårigheter anför Borgeke och Forsgren att kraven på såväl den psykiska störningen som orsakssambandet bör ställas tämligen lågt.

Den andra konkreta situationen där punkten 2 gör sig gällande är vid bedömningen av huruvida det finns synnerliga skäl för att döma den tilltalade till fängelsestraff trots förekomsten av en allvarlig psykisk störning. Denna bedömning sker bland annat utifrån brottslighetens straffvärde, som alltså kan komma att reduceras mot bakgrund av den tilltalades psykiska tillstånd vid tillämpning av punkten 2.⁹⁶

Hur omfattande reduktionen av straffvärdet som blir aktuellt står i proportion till hur mycket den tilltalades handlande faktiskt har formats av den psykiska störningen. I situationer där den psykiska störningen haft ett mycket stort inflytande över den tilltalades agerande kan det vara påkallat med en relativtomfattande nedsättning av straffvärdet.⁹⁷

5.4.2 Billighetsskäl

Billighetsskäl avser omständigheter hänförliga till den tilltalades person eller agerande dennes efter brottet och kan endast ges en mildrande effekt på straffmätningen. Om ett eller flera billighetsskäl föreligger ska rätten alltså avvika från straffvärdet i lindrande riktning.⁹⁸ Bestämmelsen 29 kap. 5 § BrB innehåller ett antal exemplifierande punkter på sådant som bör beaktas vid straffmätningen. I förhållande till lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning är det särskilt punkterna 2 och 8 som är av intresse.

Vid straffmätningen ska rätten, utöver brottets straffvärde, i skälig omfattning beakta [...]

2. om den tilltalade till följd av hög ålder eller dålig hälsa skulle drabbas oskäligt hårt av ett straff utmätt efter brottets straffvärde, [...]

8. om någon annan omständighet påkallar att den tilltalade får ett lägre straff än brottets straffvärde motiverar.

⁹⁵ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 232.

⁹⁶ Se 30 kap. 6 § 1 st. BrB.

⁹⁷ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 234.

⁹⁸ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 263.

Finns det någon sådan omständighet som avses i första stycket, får rätten döma till ett lindrigare straff än vad som är föreskrivet för brottet, om det finns särskilda skäl för det.

För att ett billighetsskäl ska leda till strafflindring krävs att det är av tillräckligt hög kvalitet. Hur omfattande strafflindringen blir i det enskilda fallet är också beroende av billighetsskälens dignitet, i särskilt påtagliga fall kan det bli aktuellt med en tämligen omfattande strafflindring. Lagstiftaren påpekade emellertid vid bestämmelsens tillkomst att tillämpningen ska ske med försiktighet, i syfte att undvika sociala orättvisor och oenhetlig praxis.⁹⁹

Punkten 2 aktualiseras om den tilltalade är av hög ålder eller lider av ett hälsotillstånd som skulle innebära att det tilltänkta straffet får oskäligt kraftiga konsekvenser för vederbörande. De hälsotillstånd som kan träffas av bestämmelsen kan vara av mycket varierande slag, och av såväl fysisk som psykisk karaktär. Bestämmelsen är som utgångspunkt av störst relevans i förhållande till fängelsestraff. Nedsättning av exempelvis bötesstraff med hänvisning till hög ålder eller dålig hälsa ter sig sällsynt. När det kommer till psykiskt störda lagöverträdare bör noteras att punkten 2 inte tillämpas om påföljden avser överlämnande till rättspsykiatrisk vård, just eftersom det är fråga om en vårdåtgärd snarare än ett straff i bestämmelsens mening.¹⁰⁰

Punkten 8 avser alla andra relevanta omständigheter kring den tilltalades person som påkallar en nedsättning av straffet, utöver de som uttryckligen nämns i punkterna 1–7. Omständigheterna måste vara av likvärdig dignitet som övriga billighetsskäl för att leda till strafflindring.¹⁰¹ Punkten 8 har i rättspraxis tillämpats vid mycket varierande omständigheter. Avseende intellektuell funktionsnedsättning kan hänvisas till det tidigare nämnda avgörandet NJA 2012 s. 564 där HD tillämpade såväl punkten 2 som punkten 8 till följd av den tilltalades intellektuella funktionsnedsättning. HD bedömde att den tilltalades psykiska tillstånd uppenbarligen var ett sådant som ska beaktas vid straffmätningen. Trots att det normalt är irrelevant för påföljdsbestämningen fann HD det nödvändigt att beakta den olägenhet och det lidande som rättsprocessens genomförande hade inneburit för den tilltalade till följd av dennes funktionsnedsättning. Dennes psykiska förutsättningar hade lett till osedvanligt kraftigt lidande bland annat i samband med att uniformerad polis hämtade till förhör. Det konstaterades också att den tilltalade kunde förväntas drabbas oskäligt hårt vid verkställighet av ett straff utdömt efter brottets straffvärde. HD:s sammantagna bedömning var att föreliggande billighetsskäl i hög grad påverkade straffmätningens värde i det aktuella fallet.

⁹⁹ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 264 f.

¹⁰⁰ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 270 ff.

¹⁰¹ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 289.

5.4.2.1 Påföljdseftergift

Om förekomsten av ett eller flera billighetsskäl innebär att det är uppenbart oskäligt att döma till påföljd ska påföljdseftergift meddelas enligt 29 kap. 6 § BrB. Detta förutsätter att den tilltalade har funnits skyldig till den aktuella brottsligheten och det är således inte fråga om ansvarsfrihet i den meningen. Eftersom det krävs att billighetsskälen är av sådan styrka att påföljd anses som uppenbart oskäligt tillämpas bestämmelsen tämligen sällan. Nämnvärt är att HD i det nyss nämnda fallet NJA 2012 s. 564 meddelade påföljdseftergift mot bakgrund av de starkt vägande billighetsskälen som hängde samman med den tilltalades funktionsnedsättning. Sannolikt använde HD möjligheten till påföljdseftergift till följd av att det saknades andra möjligheter för att uppnå ett skäligt resultat för den tilltalade, exempelvis i form av att fastställa ansvarsfrihet till följd av bristande tillräknelighet. Påföljdseftergiftens ställning som en straffrättslig säkerhetsventil för oskäliga resultat har bekräftats av HD i ett flertal avgöranden, bland annat NJA 2014 s. 245 ”Den felaktiga verkställigheten”.¹⁰²

5.5 Påföljdsvalet

5.5.1 Fängelseförbudet

Förhållandet att den tilltalade i ett brottmål lider av en allvarlig psykisk störning får enligt rådande rättsläge genomslag först i samband med påföljdsvalet. Det så kallade fängelseförbudet regleras i 30 kap. 6 § BrB som har följande lydelse.

Den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning ska i första hand dömas till en annan påföljd än fängelse. Rätten får döma till fängelse endast om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska rätten beakta

1. om brottet har ett högt straffvärde,
2. om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård,
3. om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt, samt omständigheterna i övrigt.

Rätten får inte döma till fängelse, om den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Detta gäller dock inte om den tilltalade har vållat sin bristande förmåga på det sätt som anges i första stycket 3.

Om rätten i fall som avses i första eller andra stycket finner att någon påföljd inte bör dömas ut, ska den tilltalade vara fri från påföljd.

Att brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning innebär ett krav på orsakssamband mellan störningen och gärningen. Störningen

¹⁰² Borgeke & Forsgren, 2021, s. 297 ff.

måste ha förelegat vid gärningstillfället och därutöver haft en avgörande inverkan på att den brottsliga gärningen företogs.

Det absoluta fängelseförbudet framgår av bestämmelsens andra stycke och förutsätter att den tilltalade saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande därefter. Formuleringen innebär att det absoluta fängelseförbudet enbart träffar personer med de med särskilt omfattande psykiska störningar som exempelvis mycket svår intellektuell funktionsnedsättning, psykostillstånd samt kraftig demens. Den bakomliggande diagnosen kan alltså vara av varierande slag, men tillstånden har i de flesta fall gemensamma nämnare i form av sinnesförvirring och desorientering till en sådan grad att personen i fråga saknar reella möjligheter att fatta beslut förankrade i sitt förnuft. De personer som omfattas av det absoluta fängelseförbudet torde i all väsentlighet vara sådana som betraktas som otillräkneliga i jämförbara rättsordningar som tillämpar en sådan ordning.¹⁰³

Om den tilltalade bedöms lida av en allvarlig psykisk störning av lindrigare karaktär än vad det absoluta fängelseförbudet förutsätter gäller i stället en presumtion för att välja en annan påföljd än fängelse. För att bryta denna presumtion och döma till fängelsestraff trots den allvarliga psykiska störningen krävs att det föreligger synnerliga skäl, vilket avgörs med beaktande av de uttryckliga bedömningsgrunderna i 1–3 p. De omständigheter som beaktas är brottslighetens straffvärde, den tilltalades vårdbehov, om tillståndet i fråga uppstått till följd av ett självförvållat rus samt omständigheterna i övrigt. För framställningens syften är det straffvärdet, vårdbehovet och omständigheterna i övrigt som påkallar en närmare redogörelse. Lagtexten nämner inte uttryckligen vad som avses med ett högt straffvärde, i propositionen anges emellertid ett straffvärde om 4 års fängelse som en tänkbar brytpunkt. Att straffvärdet ges ett sådant genomslag vid bedömningen motiveras med hänvisning till att den straffrättsliga reaktionen ska stå i proportion till brottslighetens allvar, vilket alltså inte anses vara fallet om den tilltalade överlämnas till vård när brottsligheten haft ett högt straffvärde.¹⁰⁴

Den tilltalades eventuella vårdbehov enligt punkten 2 spelar en avgörande roll vid bedömningen. Om vårdbehov saknas, eller om det är så pass lindrigt att rättspsykiatrisk vård inte ter sig ändamålsenligt kan fängelse åter bli aktuellt. Ordningen motiveras med hänvisning till att den psykiska störningen i vissa fall kan vara helt övergående och kanske inte längre föreligger vid tidpunkten för rättsprocessen. Behovet av rättspsykiatrisk vård kan också bedömas som begränsat sett till den tilltalades förutsättningar i övrigt, exempelvis i form av befintliga vårdåtgärder. Om den tilltalade anses ha ett vårdbehov kan presumtionen mot fängelse bestå trots att brottsligheten haft

¹⁰³ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 413.

¹⁰⁴ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 442.

ett mycket högt straffvärde, vårdbehovet får alltså företräde i fall där de två bedömningsgrunderna förekommer i konkurrens.¹⁰⁵

De övriga omständigheter som beaktas kan vara av varierande slag. En relevant omständighet är den psykiska störningens svårighet samt i hur hög grad den faktiskt inverkat på den brottsliga gärningen, det vill säga det tidigare nämnda orsakssambandet. Bestämmelsen förutsätter en viss grad av kausalitet mellan störningen och agerandet, orsakssambandets styrka får emellertid ytterligare relevans i detta sammanhang. Om den tilltalades psykiska störning är av sådan grad att den nästan aktualiserar det absoluta fängelseförbudet beaktas detta som en sådan övrig omständighet som talar emot fängelse som val av påföljd.¹⁰⁶

5.5.2 Överlämnande till rättspsykiatrisk vård

Förutsättningarna för överlämnande av den tilltalade till rättspsykiatrisk vård regleras i 31 kap. 3 § BrB. Bestämmelsen samspelar i hög grad med den ovan nämnda regeln om påföljdsval för allvarligt psykiskt störda i 30 kap. 6 § BrB.

Lider den som har begått ett brott, för vilket påföljden inte bedöms kunna stanna vid böter, av en allvarlig psykisk störning, får rätten överlämna honom till rättspsykiatrisk vård, om det med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.

Har brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning, får rätten besluta att särskild utskrivningsprövning enligt lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård skall äga rum vid vården, om det till följd av den psykiska störningen finns risk för att han återfaller i brottslighet, som är av allvarligt slag.

Om det med hänsyn till den tilltalades tidigare brottslighet eller av andra särskilda skäl är påkallat, får rätten i samband med överlämnande till rättspsykiatrisk vård döma till annan påföljd, dock inte fängelse eller överlämnande till annan särskild vård.

För att den tilltalade ska kunna överlämnas till rättspsykiatrisk vård krävs enligt bestämmelsens första stycke alltså att det föreligger en allvarlig psykisk störning och att det mot bakgrund av störningen samt den tilltalades personliga förhållanden framstår som påkallat att vederbörande underställs tvångsmässig vård. För att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård krävs att en rättspsykiatrisk utredning har ägt rum, i enlighet med bestämmelserna i lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning.¹⁰⁷ Frågan om sådan vård är påkallad avgörs till stor del utifrån den rent medicinska

¹⁰⁵ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 443.

¹⁰⁶ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 443.

¹⁰⁷ Borgeke & Forsgren, 2021, s. 554 f.

bedömningen som framgår av den rättspsykiatriska undersökningen. Det är emellertid fråga om en helhetsbedömning som utöver den tilltalades vårdbehov också ska väga in vad som i förarbetena benämns som ”vissa skyddsaspekter”. Med denna formulering avses risken för att den tilltalade begår nya brott, vilket innebär att bedömningen i viss utsträckning präglas av individualpreventiva hänsyn.¹⁰⁸

Bestämmelsens andra stycke som avser rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning kräver, till skillnad från första stycket, att det föreligger ett orsakssamband mellan det begångna brottet och den allvarliga psykiska störningen. Rättspsykiatrisk vård enligt första stycket kan alltså komma till stånd oberoende av om den psykiska störningen bedöms ha föranlett den brottsliga gärningen eller ej. Utöver orsakssambandet krävs för tillämpning av särskild utskrivningsprövning att det till följd av den psykiska störningen föreligger en risk för återfall i brott. Båda dessa kriterier får anses vara förankrade i individualpreventiva hänsyn. I propositionen betonas vikten av att inte eftersätta samhällsskyddet när psykiskt störda lagöverträdare överlämnas till vård, vidare uttrycks att regleringens främsta syfte är att så långt som möjligt motverka att de psykiskt störda lagöverträdarna begår nya brott. Kravet på orsakssamband mellan den psykiska störningen och gärningen är därmed tänkt att på medicinsk grund ytterligare förstärka bedömningen av återfallsrisken. Det bakomliggande resonemanget är att om ett orsakssamband föreligger mellan störningen och brottsligheten kan detta också tas som en intäkt för att störningen kan ge upphov till ytterligare brottsliga handlingar i framtiden.¹⁰⁹

Att den rättspsykiatriska vården förknippas med särskild utskrivningsprövning innebär enligt 16 § i lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård att vården kan upphöra först när det inte längre finns risk att patienten återfaller i allvarlig brottslighet till följd av den psykiska störningen och att det inte annars med hänsyn till patientens psykiska tillstånd och förhållanden i övrigt är påkallat att denne är intagen på rättspsykiatrisk inrättning eller ges öppen rättspsykiatrisk vård. Det krävs alltså att den psykiska störningen i relevanta delar ändrat karaktär och inte längre är förknippad med en ökad benägenhet att begå brott. Detta är särskilt intressant i förhållande till de intellektuellt funktionsnedsatta lagöverträdarna eftersom en intellektuell funktionsnedsättning, till skillnad från många psykiska störningar, inte kan behandlas genom medicinska åtgärder och inte heller förbättras på organisk väg. Individen kan förvisso utveckla strategier för att bättre hantera sin funktionsnedsättning, men själva tillståndet är i all väsentlighet livslångt och potentialen till förbättring är endast marginell. Om återfallsrisken härleds till funktionsnedsättningen ter sig alltså vårdens upphörande som tämligen osannolikt, vården fortlöper fram tills en förbättring kan konstateras vilket i

¹⁰⁸ Prop. 1990/91:58, s. 533.

¹⁰⁹ Prop. 1990/91:58, s. 438.

vissa fall innebär att kan komma att bestå livet ut. I detta sammanhang kan också nämnas att 3 § i lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård innebär ett uttryckligt förbud mot att ställa någon under tvångsvård om dennes psykiska störning enbart utgörs av en utvecklingsstörning. Det huvudsakliga skälet till detta förbud är att personkretsens behov är sådana som föranleder stödåtgärder enligt LSS och att funktionsnedsättningen inte aktualiserar ett psykiatriskt vårdbehov.¹¹⁰

Frågan om förhållandet mellan formuleringen allvarlig psykisk störning och intellektuell funktionsnedsättning har behandlats tämligen utförligt i förarbetena. De allvarligare former av intellektuell funktionsnedsättning som tidigare benämndes som sinnesslöhet sågs falla in under begreppet allvarlig psykisk störning.¹¹¹ Eftersom den tidigare möjligheten att döma lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning en särskild vårdform på specialsjukhus togs bort i samband med detta lagstiftningsärende förs i förarbetena ytterligare resonemang kring lämpligheten att personer med intellektuell funktionsnedsättning överlämnas till rättspsykiatrisk vård. Det sägs att det naturligtvis inte är avsett att intellektuell funktionsnedsättning, som inte kan anses förknippat med ett psykiatriskt vårdbehov, ska utgöra grund för överlämnande till rättspsykiatrisk vård. Sådan vård kan emellertid vara motiverat ”i något sådant enstaka fall”, när den tilltalade utöver en intellektuell funktionsnedsättning också lider av en psykisk störning som aktualiserar ett psykiatriskt vårdbehov.¹¹² Det påstås också att personer med intellektuell funktionsnedsättning som i sällsynta fall begår allvarligare brott i *allmänhet* också lider ytterligare psykiska störningar som påkallar psykiatrisk behandling, vilket medger överlämnande till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning förutsatt att kravet på orsakssamband är uppfyllt.¹¹³

Nyss nämnda förarbetsuttalanden formulerades i början av nittiotalet och det är av intresse att nämna något om tillämpningen därefter samt belysa vissa aspekter av hur den rättspsykiatriska vården ter sig i praktiken. I en studie av Edberg et al. kartläggs domar i mål under tidsperioden 1997–2013 där den tilltalade har en intellektuell funktionsnedsättning och har genomgått en rättspsykiatrisk undersökning. Av den registergranskning som företogs framgår att 5% av de patienter som stod under rättspsykiatrisk vård i Sverige år 2020 led av en intellektuell funktionsnedsättning.¹¹⁴ Studiens resultat vittnar om att personer med intellektuell funktionsnedsättning i högre utsträckning än andra psykiskt störda lagöverträdare döms till rättspsykiatrisk vård (53.8 v. 44.6%). Det framgår också att påföljden blev fängelse för 15% av tilltalade med intellektuell funktionsnedsättning under den granskade

¹¹⁰ SOU 2012:17, s. 365.

¹¹¹ Prop. 1990/91:58, s. 531.

¹¹² Prop. 1990/91:58, s. 533.

¹¹³ Prop. 1990/91:58, s. 535.

¹¹⁴ Edberg m.fl., 2021, s. 6.

tidsperioden. Dessa 15% utgjordes emellertid enbart av fall där den tilltalades intellektuella funktionsnedsättning var lindrig. Fängelsestraff tillämpades alltså inte i ett enda fall där den tilltalades funktionsnedsättning var av medelsvår, svår eller mycket svår karaktär.¹¹⁵

I en tidigare studie påvisade samma forskarlag att patienter med intellektuell funktionsnedsättning behandlas med antipsykotisk medicin i samma utsträckning som patienter med allvarliga psykiska sjukdomar som psykostillstånd och bipolär sjukdom. Tidigare forskning har visat att sådan psykofarmaka saknar positiv effekt på personer med intellektuell funktionsnedsättning och enbart används som ett verktyg för att reglera personernas utmanande beteende, vilket är särskilt problematiskt mot bakgrund av läkemedelstypen är förknippad med en risk för allvarliga biverkningar. Patienter med intellektuell funktionsnedsättning behandlas också i högre utsträckning än andra med läkemedel som syftar till att hämma sexualdriften, trots att personkategorin inte har en högre prevalens för psykosexuella störningar än befolkningen i övrigt.¹¹⁶

De nämnda studierna ifrågasätter kriminalvårdens förmåga att tillhandahålla adekvat stöd för interner med intellektuell funktionsnedsättning. Slutsatsen dras att det inom den rättspsykiatriska vården saknas ett strukturerat förhållningssätt till den aktuella personkretsen och att utvecklingsarbetet avseende rehabilitering och habilitering i all väsentlighet stagnerat, en slutsats som också är väletablerad inom övrig forskning på området. Det understryks att strävan efter individualprevention och personkretsens särskilda behov av stöd och rehabilitering måste konsolideras och integreras och att det därmed är önskvärt att mer ändamålsenliga påföljder än de befintliga utformas, i syfte att bättre bevaka personkretsens rättigheter samtidigt som behovet av samhällsskydd tillgodoses.¹¹⁷ Det bedöms också vara av yttersta vikt att den straffrättsliga processen och sedermera även verkställigheten tar höjd för de intellektuellt funktionsnedsatta lagöverträdarnas särskilda förutsättningar och behov.¹¹⁸

¹¹⁵ Edberg m.fl., 2021, s. 4.

¹¹⁶ Edberg m.fl., 2020, s. 11.

¹¹⁷ Edberg m.fl., 2021, s. 7.

¹¹⁸ Edberg m.fl., 2020, s. 12.

6 Analys och slutsatser

Som framgått har samhällets syn på personer med intellektuell funktionsnedsättning förändrats kraftigt under de senaste 100 åren. Utgångspunkten vid förra sekelskiftets början var starkt paternalistisk och innefattade i praktiken kraftigt ingripande åtgärder. Ödet för en individ med funktionsnedsättning avgjordes utan större hänsyn till dennes faktiska behov eller eventuella egna önskemål. Det vardagliga livet för personkategorin ser idag väsentligen annorlunda ut. Personkretsen anses till följd av sitt tillstånd ha sämre möjligheter att navigera den dagliga livsföringen vilket aktualiserar en risk för olika former av missförhållanden. Denna uppfattning har föranlett särskild lagstiftning som säkerställer att personkategorin erhåller stödåtgärder av olika omfattning.

Den syn på intellektuell funktionsnedsättning som präglar det samtida offentlighetsrättsliga förhållningssättet kan utläsas redan utifrån den centrala lagstiftningens titel – Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade. Regelkomplexets yttersta syfte är nämligen att genom individuellt anpassade stöd- och serviceåtgärder göra det möjligt för berörda personer att leva som andra. Det bakomliggande resonemanget är att personkretsen har vissa svårigheter att upprätthålla en normal och dräglig vardag. Om personkretsen inte förses med stöd som förebygger dessa brister drabbas den enskilde till följd av sin funktionsnedsättning av besvär i varierande omfattning. Det faktum att dessa stödåtgärder föreskrivs i lagstiftning som ger upphov till konkreta rättigheter indikerar att lagstiftaren uppfattat det allmänna som ytterst ansvarig för de besvär som drabbar individen om adekvat stöd uteblir.

Utifrån vad som framkommit om intellektuell funktionsnedsättning kan konstateras att det bland annat innebär en nedsättning av den kognitiva förmågan som bör föranleda vissa särskilda överväganden när det kommer till bedömningen av huruvida den enskildes handlande är att betrakta som klandervärd. Dessutom aktualiseras en större utsatthet i förhållande till processens samtliga led, till följd av att funktionsnedsättningen hämmar individens förmåga att bevaka sina rättigheter i rollen som misstänkt eller tilltalad. Sammantaget får tillståndet anses ha en betydande relevans i förhållande till flera aspekter av det straffrättsliga sammanhanget.

Som framgått finns ett antal befintliga mekanismer som ger den tilltalades funktionsnedsättning ett visst straffrättsligt genomslag. Ett exempel är det krav på medvetenhet som i rättspraxis konstaterats vara en förutsättning för uppsåt. Denna del av uppsåtsbedömningen är emellertid mycket snävt formulerad och tar bara sikte på mycket kvalificerade fall av nedsatt medvetenhet. Kravet på medvetenhet kan därmed inte anses ge upphov till en meningsfull förändring av de straffrättsliga förutsättningarna för merparten av lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning.

Åtalsunderlåtelse och förundersökningsbegränsning utgör relevanta möjligheter att i ett tidigt skede beakta åtminstone mer kvalificerade former av intellektuell funktionsnedsättning. En särskilt betydelsefull aspekt är att ett beslut om åtalsunderlåtelse eller förundersökningsbegränsning leder till att den enskilde slipper genomgå väsentliga delar av processen. Bestämmelserna har emellertid konstruerats så att det ankommer på åklagaren att i varje enskilt fall uppmärksamma de relevanta omständigheterna och fatta ett beslut i enlighet med detta. Detta innebär således högt ställda krav på Åklagarmyndighetens rutiner om de framgångsrikt ska bära en så omfattande del av ansvaret för lagöverträdare med funktionsnedsättning. Mot bakgrund av bland annat det nämnda beslutet från Justitieombudsmannen kan det ifrågasättas huruvida denna ordning är ändamålsenlig och tillräckligt effektiv i praktiken.

Övrigt straffrättsligt genomslag aktualiseras under senare skeden i samband med bedömningen av straffvärdet, straffmätningen och slutligen påföljdsvalet. Det är i synnerhet vissa aspekter av påföljdsvalet som föranleder några ytterligare kommentarer. En väsentlig principiell brist uppstår till följd av att personkretsen omfattas av begreppet allvarlig psykisk störning. I övriga delar av samhällslivet dras sällan en linje mellan intellektuell funktionsnedsättning och olika typer av psykiska störningar, vilket följer av att gruppen anses ha distinkta egenskaper och förutsättningar som aktualiserar specifika överväganden. På oklar grund hanterar emellertid straffrätten utan distinktion såväl psykiskt störda som intellektuellt funktionsnedsatta inom ramen för begreppet allvarlig psykisk störning, vars själva ordalydelse vittnar om ett övergripande fokus på just psykiska störningar. Denna sammanblandning med andra avvikande sinnestillstånd leder till ett upplösande av personkretsens identitet, vilket i sig utgör ett effektivt och till synes omotiverat hinder för riktade överväganden och hänsynstaganden. Detta förhållande ger negativa följder för personkretsen, som marginaliseras och osynliggörs när det rättsliga bemötandet formuleras med utgångspunkt i en missvisande grupp-tillhörighet.

Reglerna innebär också att en person med intellektuell funktionsnedsättning som anses skyldig till brott med högre straffvärde som utgångspunkt döms till fängelse eller överlämnas till rättspsykiatrisk vård. Som framgått saknar båda alternativen verktyg för att på ett adekvat sätt bemöta personkretsens behov. Överlämnande till rättspsykiatrisk vård ter sig tvivelaktigt av flera ytterligare skäl. I förarbetena sades att rättspsykiatrisk vård för lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning kan vara motiverat i något enskilda fall. I praktiken tycks tillämpningen ha blivit långt mycket mer omfattande. Här kan också återkopplas till det uttalade antagandet att personer med intellektuell funktionsnedsättning bara begår allvarliga brott i sällsynta fall, och att de då i allmänhet också lider av ytterligare psykiska störningar som aktualiserar ett vårdbehov. Huruvida detta uttalande återspeglas i verkliga förhållanden kan ifrågasättas. Det bör också tilläggas att förekomsten av

ytterligare psykiska besvär med förknippat vårdbehov inte förringar eller upphäver det behov av stöd som följer av funktionsnedsättningen, vilket som sagt inte kan tillgodoses inom ramen för rättspsykiatrisk vård.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att funktionsnedsättningen kan få ett visst genomslag i samband med det straffrättsliga ingripandet. Gällande rätt upprättar däremot inte en sådan grad av särbehandling som får anses vara påkallad mot bakgrund av det som framkommit avseende personkretsens egenskaper och förutsättningar. Alldeles oavsett omfattningen av det befintliga genomslaget är det också otillfredsställande att beaktandet av funktionsnedsättningen spridits ut över olika delar av den straffrättsliga bedömningen och därmed inte förmedlar ett tydligare ställningstagande i den mer principiella frågan avseende förhållandet mellan straffrättsligt ansvar och intellektuell funktionsnedsättning. Som tidigare nämnts har det rådande rättsläget också vissa bieffekter i praktiken, exempelvis i form av att uppsåtsbedömningens ramar förskjuts i syfte att åstadkomma vad som uppfattas som ett önskvärt resultat i det enskilda fallet. En annan bieffekt avser straffsystemets tilltänkta allmänpreventiva effekter, som riskerar att eroderas när straff utdöms fall i där detta uppfattas som orättfärdigt.

Att det saknas särreglering avseende personkretsens ansvarsförmåga medför att de praktiskt taget förväntas ha samma förutsättningar och egenskaper som övriga rättssubjekt. Detta framstår som anmärkningsvärt när det sätts i relation till synsättet inom exempelvis LSS, som genomsyras av uppfattningen att personkretsen har ett stort skyddsbehov jämfört med övriga medborgare vilket också aktualiserar särskilda krav på det allmännas bemötande. Här kan erinras vissa aspekter som särskilt framhävdes i förarbetena, däribland den grundläggande vikten av samarbete mellan myndigheter. Kontinuitetsprincipen, som innebär att individen ska kunna förlita sig på att nödvändiga stödåtgärder inte upphör eller begränsas ter sig också särskilt intressant i förhållande till detta sammanhang.

Sammantaget kan beaktandet av gruppens särskilda förutsättningar och tillgodoseendet av deras behov inte anses följa personkretsen över rättsområdenas gränser. Det allmännas förhållningssätt tycks förändras väsentligt beroende på i vilken rättslig kontext som mötet med individen eller gruppen sker. Detta aktualiserar frågan om huruvida denna variation i bemötandet kan förklaras med hänvisning till att de olika rättsområdena är så olika till sin natur att skillnaderna ter sig motiverade och naturliga. De risker och det skyddsbehov som gruppens särskilda förutsättningar aktualiserar kan inte anses minska när individen färdas från den offentligrättsliga till den straffrättsliga kontexten. Det finns snarare fog för ståndpunkten att gruppens sårbarhet ökar i det straffrättsliga sammanhanget, som trots allt innefattar de kraftigaste formerna av myndighetsutövning gentemot den enskilde. Detta förhållande borde som utgångspunkt påkalla ytterligare varsamhet och engagemang vid utformningen av det straffrättsliga ingripandet. Rådande ord-

ning ger snarare intrycket av att individen förverkar sin rätt till särskilda hänsyn i samma stund som denne inträder i rollen som lagöverträdare, en ordning som inte rimligtvis kan vara avsiktlig.

Detta aktualiserar frågan om varför personkretsens straffrättsliga förhållanden inte blivit föremål för förändringar. Straffrätten framstår i detta sammanhang som präglad av en obenägenhet till ideologisk flexibilitet och förändring. Detta kan kontrasteras med det offentlighetsrättsliga förhållningssättet som genomgått en oerhörd utveckling som förutsatt omfattande rörlighet avseende ideologi och värderingar. Kanske får dessa skillnader sin förklaring vid en granskning av vilka konkurrerande intressen som aktualiseras inom de respektive rättsområdena. Vägen till den moderna syn på intellektuell funktionsnedsättning som kan urskiljas inom exempelvis LSS har av allt att döma inte kantats av någon större friktion. Tanken att personer med intellektuell funktionsnedsättning ska ha skäliga levnadsvillkor och inte bli föremål för institutionalisering eller påtvingade kroppsliga ingrepp kan inte anses vara särskilt kontroversiell och lär inte heller kollidera med något annat motstående intresse.

Förändringar avseende personkretsens straffrättsliga förutsättningar tycks däremot inte kunna genomföras utan att några av de straffrättsliga fundamenten samtidigt hamnar i vågskålen. De vedertagna uppfattningarna avseende exempelvis skuld och ansvar verkar vara så centrala för det straffrättsliga sammanhanget att idéer som riskerar att utmana dessa trygga fundament bemöts med stora mått av försiktighet och skepticism. Detta illustreras av att rådande ordning ter sig mer eller mindre immun mot omfattande externa påtryckningar i form av kritik och reformförsök. En tänkbar förklaring är att passivitet blir ett pragmatiskt och bekvämt alternativ när vägen framåt uppfattas som riskfylld, komplicerad och överväldigande. Vidare är kanske vissa grundantaganden om rättssubjektets egenskaper så pass djupt invävda i bärande delar av straffansvarets konstruktion att det ger upphov till svårigheter att ta in perspektiv som avviker från dessa antaganden.

En integrerad slutsats är att det straffrättsliga förhållningssättet till den aktuella personkretsen inte är ett resultat av aktiva överväganden utifrån en tydlig ideologisk ståndpunkt. Personkretsens förhållanden tycks endast ses som en perifer aspekt av den i övrigt försummade frågan om straffansvar för lagöverträdare med avvikande psykiska tillstånd. Den konstaterade diskrepansen mellan det straffrättsliga och det offentlighetsrättsliga förhållningssättet leder till att individens fallhöjd från stöd och service till skuld och klander ter sig omotiverat hög, vilket är ytterligare ett skäl för lagstiftaren att med förnyad energi återkomma till frågan om straffansvarets gränser.

Bilaga A

Antal beslut för åtalsunderlåtelse under 2012-2022 - uppdelat på beslutsgrupp

	Beslutsår										
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
911: Döms för annat	12161	9967	9955	9807	7012	5544	6097	6031	6324	6381	5051
912: Tidigare dömd	11317	9035	8758	8018	5831	4093	4004	3605	3724	3462	2294
913: Böter	1927	1480	1411	1280	1004	761	610	656	648	518	466
914: Psykiatrisk vård	92	104	96	219	92	68	24	24	15	24	23
915: Villkorlig dom	49	56	43	26	19	13	12	11	35	46	28
916: Funktionshinder	44	26	23	59	53	15	19	27	35	29	23
917: Övrigt	40	158	104	49	28	17	8	16	10	31	13
921: Ungdomligt oförstånd, ÅU LUL	2888	2617	2442	2226	113	51	10	8	11	7	10
922: Misstänkt person får vård: Socialtjänstlagen, ÅU LUL	1038	964	968	794	31	8	16	7	7	5	3
923: Misstänkt person får vård: Lagen om vård av unga, ÅU LUL	225	243	199	192	35	5	11	3	5	5	3
924: Övrigt, ÅU LUL	200	154	89	56	7	1	6	0	5	1	1
925: Ungdomligt oförstånd, Straffvarning	0	0	0	330	2516	2511	2291	2171	2380	2018	2261
926: Misstänkt person får vård: Socialtjänstlagen, Straffvarning	0	0	0	148	697	935	930	1023	953	834	826
927: Misstänkt person får vård: Lagen om vård av unga, Straffvarning	0	0	0	16	135	195	196	195	168	120	130
928: Övrigt, Straffvarning	0	0	0	13	94	93	70	78	87	59	59
931: Övrigt	16	12	16	7	5	6	5	7	8	7	7

Källförteckning

Offentligt tryck

Propositioner

Prop. 1984/85:3	om åtalsunderlåtelse
Prop. 1987/88:120	om ändring i brottsbalken m.m. (straffmätning och påföljdsval m.m.)
Prop. 1987/88:124	om god man och förvaltare
Prop. 1990/91:58	om psykiatrisk tvångsvård, m.m.
Prop. 1992/93:159	om stöd och service till vissa funktionshindrade
Prop. 1994/95:23	Ett effektivare brottmålsförfarande
Prop. 2008/09:28	Mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning

Utredningsbetänkanden

2008/09:SoU3	Mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning
SOU 1991:46	Handikapp, välfärd, rättvisa
SOU 2012:17	Psykiatrin och lagen - tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd

Övrigt

RåR 2021:1	Förundersökningsbegränsning och åtalsunderlåtelse
Skriftlig fråga 2020/21:2822	Rättspsykiatrisk vård för personer med intellektuell funktionsnedsättning
Svar på skriftlig fråga 2020/21:2822	Rättspsykiatrisk vård för personer med intellektuell funktionsnedsättning

ning

JO:s ämbetsberättelse 2019/20 s.
398, Dnr 6223-2017

Förundersökningsbegränsning på
grund av den misstänktes funk-
tionsnedsättning

Litteratur

Asp, Petter & Ulväng, Magnus, *Kriminalrättens grunder*, Andra upplagan, Iustus Förlag, Uppsala, 2013.

Bennet, Tova, *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*, Första upplagan, Norstedts Juridik, Stockholm, 2020.

Borgeke, Martin & Forsgren, Mikael, *Att bestämma påföljd för brott*, Fjärde upplagan, Wolters Kluwer, Stockholm, 2021.

Caruso, Gregg D., *The Folk Psychology of Free Will: An Argument Against Compatibilism*, *Kriterion - Journal of Philosophy*, 26: 56-89, 2012.

Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5, Femte upplagan, American Psychiatric Association Publishing, Washington DC, 2013.

Edberg, H, Chen, Q, Andiné, P, Larsson, H & Hirvikoski, T, *Crimes and sentences in individuals with intellectual disability in a forensic psychiatric context: a register-based study*. *Epidemiology and Psychiatric Sciences* 31, e2, 1–10, 2022.

Edberg, H, Chen, Q, Andiné, P, Larsson, H & Hirvikoski, T, *Clinical Characteristics and Pharmacological Treatment of Individuals With and Without Intellectual Disability in Pre-trial Assessment—A Population-Based Study*. *Front Psychiatry* 11:573989, 2020.

Fogden, B.C., Thomas, S.D.M., Daffern, M. m.fl., *Crime and victimisation in people with intellectual disability: a case linkage study*, *BMC Psychiatry*, 2016.

Gulati, Gautam, Cusack, Alan, Kelly, Brendan D., Kalsomines, Shane, Dunne, Colum P., *Experiences of people with intellectual disabilities encountering law enforcement officials as the suspects of crime – A narrative systematic review*, *International Journal of Law and Psychiatry*, Volume 71, 2020.

Jareborg, Nils, *Allmän kriminalrätt*, Iustus Förlag, Uppsala, 2001.

Jones, Matthew, *Overcoming the Myth of Free Will in Criminal Law: The True Impact of the Genetic Revolution*, Duke Law Journal, Vol. 52:1031, 2003.

Larsson, Susanne, *Självbestämmande i LSS: En villkorad rättighet för personer med intellektuell funktionsnedsättning*, Ersta Sköndal Bräcke högskola; Avhandlingsserie inom området Människan i välfärdssamhället, 2021.

Löfgren-Mårtenson, Lotta, "Hip to be crip?": om cripteori, sexualitet och personer med intellektuell funktionsnedsättning, Lambda Nordica, 17(1–2), 53–76, 2012.

Meynen, G., *Free will and mental disorder: exploring the relationship*, Theoretical medicine and bioethics, 31(6), 429–443, 2010.

Morrison, J., Forrester-Jones, R., Bradshaw, J. & Murphy, G., *Communication and cross-examination in court for children and adults with intellectual disabilities: A systematic review*, The International Journal of Evidence & Proof, 23 (4). pp. 366-398, 2019.

Morse, Stephen J., *Neuroscience, Free Will, and Criminal Responsibility*, Free Will and the Brain: Neuroscientific, Philosophical, and Legal Perspectives, Walter Glannon ed., Cambridge, 2015.

Nordlöf, Kerstin, *Unga lagöverträdare i social-, straff- och processrätt*, Studentlitteratur, Lund, 2005.

Nääv, Maria & Zamboni, Mauro, *Juridisk metodlära*, Andra upplagan, Studentlitteratur, Lund, 2018.

Radovic, Susanna, *Tillräknelighet*, Första upplagan, Studentlitteratur, Lund, 2009.

Övrigt

Bäcklund, Agneta m.fl., *Brottsbalken – En kommentar*, kommentaren till Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 6 §, JUNO, 2023-11-24.

Mattsson, Titti, Andersson, Ulrika, Jönsson, Sverker & Nilsson, Anna, *Remissvar: Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (SOU 2012:17)*, 2012.

Ulväng, Magnus, *Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 6 §*, Lexino, 2017-09-01.

Kaliber, *Dömd utan att förstå*. [Radioprogram]. Producent: Johan Sundström, Sveriges Radio, P1 26 april, 2021.

Rättsfallsförteckning

Högsta domstolen

NJA 2004 s. 702

NJA 2012 s. 45 "*Samurajsvärdet*"

NJA 2012 s. 564

NJA 2014 s. 245 "*Den felaktiga verkställigheten*"

NJA 2020 s. 169 "*Vanföreställningen*"